

ԱՋԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԵՐԱՆ

ԶԲ. 12

ԶԵՆՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ

ՈՐՍՈՐԹՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԿՐԵՑ

ԳՐ. ԽԱՂԱԹԵԱՆ .

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ Ի ԼԵՂՈՐԵՆԻ ՀԱՄԱՐՈՐԵՆԻ

Պ. Ի. Ն. ՆԱ

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1893.

Ջ Ե Ն Ո Ր Գ Լ Ա Կ

ՀԱՄԵՐԱՑԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԵՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ԺԲ.

ԶԵՆՈՐ ԳԼԱԿ

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՎԻՆՆԱ

ԽԵՒԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1893.

ՋԵՆՈՒԳԼԱԿ

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Գ Բ Ի Ց

Գ Ր. ԽԱԼԱԹԵԱՆ

ՈՒՍՈՒՑՉԱԿԱՆ ԼՍՏԵՐԷՆԻ Ի ԼՍՏԵՐԷԱՆ ՔԱՄԱՐԱՆԻ

Պ Ի Ն Ն Ն Ա

Մ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1893.

BX

123

.K47.

Ա Ձ Դ

Ջենոթ Գլակի տարօրինակ դիրքը մեր գրականության պատմության մէջ չէր կարող նկատուած չը լինել քանոսէրներից. սակայն Մ. Էմինի, Շ. Ջարրա-նայանի, Պիւրիսովի և Լանգլուայի գրութիւնների ազդեցութեամբ՝ կարծես, անկէ հաստատուեց Ջենոթի հարազատութեան ինքիքը: Վերջերս լոյս տեսած մի երկու պատմական հետազոտութիւններից յետոյ, որոնք շարունակում են սնդիկ «Առոքոց Պատմութեան», վաւերականութեան վերայ, հարկ էր, իմ կարծիքով, նորից աչքէ անցընել նորա բնագիրը, եւ՝ այս անգամ, հումանատութեամբ հստակոյն հայ մատենագիրների հետ:

Ներկայ աշխատութիւնը մի փորձ է այդպիսի համեմատական ուսումնասիրութեան: Բայց սկէպ չէ կարծել, որ Ջենոթի իսկական ուղիւնների շարքը սպառվում է իմ յիշած հեղինակներով. — Ազաթմն-զեւ, Բուզանդ, Սեբէոս, Խորենացի, Ս. Յակոբայ վարքը, — հետաքննել բազմատոթիւնը զուցէ առաջ քննել եւ այլ մանր փոխառութիւններ:

Առաջիկայ հրատարակութիւնը կազմուած է տարողատէս այն յօդուածներից, որոնք լոյս են տեսել Ջենոթ Գլակի մասին «Համդէս Ամսօրնայ» թերթում (1893, Թ. 3, 4, 5, 8 եւ 9), առանց փոփոխութեան:

Դ. Խ.

¹ «Հաւարդ» ամսագիր, 1859, էջ 167—173, 300—303. 1860—1861, էջ 30—34, յօդուած Մ. Էմինի փախա-դրեց դարարից Զ. Մ.:

² Պատմ. հայեր. Դպր. հատոր I, Եւ. Ա. (1865) եւ Ի (1886), վեհերկ:

³ Տես ստորեւ:

⁴ Օր. Փարպեցուց է առած թուում Ջենոթի «Հիւ-սիսային արքայի» անունը Գրգէն, որ անշուշտ ձեւափո-խութիւն է նորա Սիւնեաց իշխան Գրգէն անուն:

ՈՒՊԱՆԵԼԻՔ ԵՐ ՅԱՆՆԱԼՈՒԹՅՈՒՆ

ԳՂԻՆ Է.

ԷՄԵՐՈՒՆ.

<p>Էջ 1, տող 18 վեր. Չ.ի
 զբաւածք արցարեւ. Է.
 դարու. մի հայի կար-
 կատներ համարելու է:</p> <p>Էջ 1, տող 7 ներք. E. v.
 Prud'homme</p> <p>Էջ 2, տող 13 վեր. ուն-
 դաւ որո՞ւմ</p> <p>Էջ 3, տող 20 վեր. Է.
 դարու մ.</p> <p>Էջ 33, տող 2 ներք. իր-
 բն. մեծ Տրդատի մա-
 մանակակից չէր կարող</p> <p>Էջ 44, տող 2 վեր. հօրն
 Տրդատայ</p> <p>Էջ 47, տող 2 ներք. Մովս-
 սիսի</p> <p>Էջ 49, տող 3 վեր. տակ
 են են</p> <p>Էջ 61, տող 12 ներք. Է. 12
 Է. 12</p> | <p>Չ.ի զբաւածք գտնէ Է.
 դարու. մի հայի կարկատներ
 համարելու է, եթէ ոչ ա-
 լելի եւ ոչ լիովին՝ Է. — Խ.
 դարու դարձ:</p> <p>E. v. Prud'homme</p> <p>անգաւ որո՞ւմ էմ</p> <p>Է. Խ. դարու մ</p> <p>իրեն. մեծ Տրդատի մա-
 մանակակից, ինչպէս ինքն
 է իրեն անուանում, չէր
 կարող</p> <p>հօրն Տրդատայ</p> <p>Մովսիսի</p> <p>տակ են</p> <p>Է. 12</p> |
|--|---|

ԶԵՆՈՐ ԳԼԱԿ

ՀՈՐԵՄՈՑՈՎԱՆ ՈՒՅՈՒՄՆԵՐՈՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Վկատողութեան առնելով որ Զենոր Գլակ կոչուած մատենագրի հիմնաւոր քննութեան եւ նորա հետ կապուած կարեւոր խնդիրների վերջնական լուծմանը շատ կը նպաստէ նորա ընագրի համեմատման¹ ուսումնասիրութիւնը հնագոյն հայ պատմագիրների գրուածների հետ, — բացատրելով նորա որչափով ինքնուրոյն կամ մուրացածոյ, որպէս եւ որ դարու հեղինակ լինելը, — ես ձեռք զարկի այդ տեսակետից հետադատել «Զենորայ Ասորոյ Տարօնոյ Պատմութիւն»² իմ աշխատութեանս արգասիքը — նախ նկ-նիւրը եւ ապա այդ նիւթերի ուսումնասիրութեան վերայ հիմնած քննադատական եւ հետեւեցրած եզրակացութիւնները — առաջարկում եմ ահաւասիկ մեր բանասէրներին՝ այժմէն իսկ չծածկելով որ ես եւս հակամէտ եմ այն հայեացքին, ըստ որում Զենորի գրուածը արդարեւ ի դարումի հայի կարկատանք համարելու է³:

¹ Զենորի ընագրի մի քանի նմանութիւնները միւս մատենագիրների գրուածների հետ նկատել են «Տարօնոյ պատմութեան» Ա. եւ Բ. ֆրանսերէն թարգմանիչները — E. v. Prud'homme (Jour. Asiat. 1863) եւ V. Langlois (Collection, I, 1867), — կողմէն առգա՛ծ չառնելով իրենց թարգմանած հեղինակի մուրացածոյ լինելու մասին: — Մի թեթեւ համեմատութիւն Զենորի եւ իսրայէլացի գրուածների (Ե. Մ.) լայն տեսակ «Հանդէս Ամերիկայ», 1890, Թ. 1, էջ 4:

² Հ. Յովսէփ Գաթրճեան, (Սբէ-ւն խորհրդաւոր:

Զենորի ընադիրը ըստ վենետիկեան տպագրութեան՝ լաղկացած է 42 երեօից, որից 13ը նուիրած է Վասաւորչի եւ պատրիարքի ղեկնադրոս Արքեպիսկոպոսի թղթակցութեան եւս եւ բուն աշխատութեան Առաջարանին, ուր լաղատրած է՝ «Տարօնոյ Պատմութեան» կամ՝ որնոյն է, «Ասորոց թղթի» գրելու՝ պատճառը, Այդ թըղթերը եւ Առաջարանը (13 երեւ) թողնում եմ աշխատութեանս Բ. Մասնում՝ հետադատելու։ Մնացեալ 29 երեսը սրարունակում է՝ «Պատմութիւն վասն շննակնեան տեղեացն եւ պատերազմին որ յԱրձանոյ», — որ իբրեւ Նէ-Նէ, տեղում որում անմիջապէս Ա. Մասնում։ Այստեղ՝ երկու լուրջ ընթաց սխալակներում՝ համեմատած է Զենորի ընադիրը միւս հոյ մատենագիրների գրութեան կամ՝ ինչպէս եւ ենթադրում եմ, նորա իսկական աղբիւրների հետ՝ 28 յօդուածի (8) վերածելով՝ համեմատութեան բոլորն ի թընդհանրութեան բառերը աղբիւրների շարքում՝ պահպանուել են ուղղակի՝ առանց փոփոխութեան Զենորի գրութեան, որ ակներեւ տպացոյց է փոխառութեան, աղբիւրների լայն շարուած բառերից Զենոր (կամ ո՛ր որ է հեղինակը) ծաղկաքաղ է անում՝ փոխանակելով նոցա համանիշ այլ խօս-

Գրքի 2-րդ, 10-րդ (1) յիշելով Ա. եփրեմոյ աշակերտ Զեն-
նէին գրում է. «Ոչ ան Զեն-Բ՝ որ իր համանուն գրովը հայ
կաթկատանը մըն է 7դ դարուն, նոյն դարուն Սերէոսի
զընթը գանում ինքնաթանգեպոսի գրութեան պէս, հմտ.
այս մասին նաեւ «Հանքի» Բ՝, 1889, Ի. 3, էջ 50-51
եւ «Հանքի» Բ՝, 1891, Ի. 8, էջ 33, (Մասնա-
խօսութիւն 2, Բ. 8.)»

Պատմութիւն Տարօնոյ զոր թարգմանեաց Զեն-
նէի. վենետիկ, Ս. Ս. Ս. 1832, 8^{րդ}։

քերով եւ համարեա միշտ նոցա ընդհանուր իմաստը պահպանելով — ընդ սմին ոչ առանց կրճատելու կամ երկարացնելու իւր գրութիւնը — ըստ երեւութին փոխառութիւնը կամ մուրացութիւնը ծածկելու նպատակով: — Աղբիւրները եւ որոշում եմ յայտնի եւ նոյնքա ածականներով. յայտնի աղբիւրները յանուանէ, տեղովի նշանակուած են դէմ առ դէմ Զենոքի բնագրին. նոյնքա աղբիւր եմ անուանում Զենոքի այն հատուածները, որք ոչ միայն չեն արդարանում միւս մատենագիրների աւելի ճիշդ վկայութիւններով, այլ եւ մեծաւ մասամբ անհաւաստի, առասպելախառն են, նաեւ նպատակաւոր կամ կողմնակալ (tendenziös) եւ ի հարկէ ոչ Դ. եւ ոչ Ե. դարու հեղինակի մոքի ու գրչի արտադրութիւն: — Իսկ ոմանց նոյնքա աղբիւրների ձայնակցութիւնը Ասողիկի կամ մանաւանդ Ուստանէսի՝ եւ Վարդանի գրուածներին՝ յետ ժամանակի փոխառութեան նշան համարելու է Է. դարում խմբագրած Զենոքին վերագրեալ Պատմութիւնից եւ ոչ թէ այդ Պատմութեան Ա. կամ Բ.՝ հնագոյն կամ նորագոյն՝ թարգմանութեան հետքեր, ինչպէս ենթադրեցին ոմանք:՝

7/19 Փետր. 1893, Թ. ԳՐ. ԽԱՆԿԵՐԱՆ

Մոսկուա:

¹ Զոր սրինակ համեմ. Զինքի § 9 եւ Ուրտնիւի Ա. 57 գլ. (ապ. վաղարշապատ). ու Վարդանի էջ 53 (հրտ. Էֆնի). Զ. § 12 եւ Առդիի էջ 61 (ապ. Ս. Պետերբուրգ).
² Sukias de Somal, Quadro della Storia lett. di Armenia, p. 12.

Մ Ա Ս Ն Ա.

Պ Բ Ի Բ Ե Բ

Զ Ե Ն Ո Ւ

§ 1. Էջ 20, 1—8 տող: Ընդ ժամանակս *Թա-
գաւորութեանն խտարովայ որդւոյ Վաղարշայ,
վրէժինդիր լինէր Արսեւանայ եղբօր իւրոյ.
եւ ի գտալ ընդ միմեանս երկուց Թա-
գաւորացն՝ Հայոց եւ Պարսից՝ սաստկացաւ
մարտ պատերազմին, եւ զօրացաւ արքայն
Հայոց. եւ սկսաւ ապականել զերկիրն
Պարսից ամս տասն եւ հիմն ի վեր Հանայր
առնել սպանմամբ եւ դերութեամբ:*

§ 2. Էջ 20, 8—11: Իւ եղեւ միջնորդ արքայն
Ճենաց եւ ոչ կարաց զրաւել զսիրտ նորա
ի հաշտութիւն. այլ սովով եւ սրով հանեալ
զվրէժս եղբօրն իւրոյ, զոր ետպան արքայն
Պարսից:

ԱՂԲԻԻՐՆԵՐ

ԱԳ-Բ.¹ Ընդ նուազել ժամանակի ընդհանուր ընդունման
 42 29, Պարթեաց, ի բառնալ տերութեան յԱր-
 1-4 տեանայ որդայ Աւարշու . . .

42 31, (Խոսրով) ջանայր շէջէ ինքն . . . ի բազ-
 13-24 մութիւն զօրաց ապաստան եղեալ . . .
 վաղվաղակի ի թիկունս հասանէին մեծա-
 բազմութեամբ . . . Աղուանք, Լիւիւք . . . զի
 զիջէ արեանն Արտեմանայ խնդրեաց են :

42 31, . . . եւ էր ինքն (Խոսրով) ի մեծի տրամու-

42 32, թեան վասն բնութեան եղբայրութեան

42 32, . . . առեալ Խոսրովու զբազմութիւն զօրաց

24-25 իւրոց . . . իբրեւ ետես թագաւորն Պարսից

42 33, զայն ամբոխ բազմութեան զնդի . . . ոչ կա-

2-21 բաց ունեւ զգէմ նորա, փախստեայ լինէր

առաջի նոյա. զհետ մտեալ կոտորէին զամե-

մենայն զօրսն Պարսից . . . Եւ թագաւորն

Հայոց դառնայր ի մեծ կոտորածէն մեծաւ

42 33, յաղթութեամբ . . . Եւ մօտառն . . .

7-11 աւար առեալ, աւերէին զամենայն երկիր

սահմանացն, որ ընդ Պարսից թագաւորու-

թեամբ . . . էր :

Անյոյ :

¹ Արտեմանայ Պարսից, Անեաթի, 1862 :

§ 3. Էջ 20, 11—18: Իսկ այր ոմն անուն Անակ,
 ի նոյն ազգէն Արշակունեաց, խորհուրդ
 արարեալ առ արքայն Պարսից՝ դալ սպա-
 նանել զխոսորով, եւ իւր վարձանս առնուլ
 զՊալհաւն Պարտաւայ: Զոր յանձին կալեալ
 արքային Պարսից, ոչինչ վերջանայր Պար-
 թեւն ի սպանմանէն խոսորովու. այլ յարու-
 ցեալ առնու զեղբայր իւր եւ զկին եւ զսրգիս
 իւր, եւ սիրոյ պատճառաւ եւ փախստեան
 աղաքաւ գայ առ խոսորով: Եւ ի կատարել
 էջ 21,
 1—9 երկրորդ ամին, մինչդեռ կամէր արշաւել
 խոսորով ի Պարսիկս ի զարնանային ժամա-
 նակս, ի ժամ որսոյն մեկուսի առեալ
 զխոսորով Անակայ՝ որպէս թէ բան ինչ ունի
 ասել: յանկարծակի զէնս ի վերայ յարու-
 ցեալ՝ զթագաւորն դիմաւալ կացուցանէր:
 Եւ ինքեանք ջրասոյզ եղեալ կործանեցան
 իւրայօքն ամենեքումք, ոչ ժամանեալ ի
 Պարթեւն: Բայց թագաւորն Պարսից զօր
 մահուն խոսորովայ տօն կարգեաց եւ

§ 4. Էջ 21, 10—11 զՊարտաւն մնացեալ ազդին
 տայր Անակայ:

§ 5. Էջ 21, 11—27: Արդ մինչ ի Պարսիցն դիմեալ
 գայր Անակ յԱրտաշ զաւառ ի Հանդիստ
 սուրբ առաքելոյն Թադէոսի ասեն զԱրդոյն

¹ Եւ որինակ՝ «ի վեր յարուցեալ» Ծ. ՀԷԼ:

Ա-**Բ**. Արդ -ն ի մէջոյ խորհրդեանն գլխաւոր
էջ 36,
12-24 նահայեաց Պարթեւաց տերութեանն,
որոշմուն էր Ան-ի... խոտածանայր վրէժ խըն-
դբել. խօսել ոկսաւ ընդ նմա թագաւորն
(Պարսպ) եւ առէ. եթէ միայն զայդ նա-
խանծ խնդրեսցեն միամտութեամբ, զքնա-
կութիւնն Պարթեւական զձեր սեփական
էջ 37,
A-19 Պ-ն-ն ի ձեզ դարձուցից . . . Յայնմ
ժամանակի հանգեր ձեցաւ կազմեցաւ
Պ-ըն-ն եւ բ-բին ի-բ-վ' հանգերձ ընա-
նեղք ի-ն-թ+/- որդումբ . . . ելեալ երթայր
հասուած ի պատմութեան կողմանս Հայոց...
եկեալ յանդիման եղեւ . . . խորովո-- . . .
էջ 38,
18-26 իոկ իբրեւ եկին հասին աւուրք ջերոս հա-
էջ 39,
1-2 րաւակողմն գ-բ-ն որանցն բանալոյ . . . ի
միա առ ի-գ-ւ-բ-ն. գումարաակ առներ առ-
դրէն -բ-ւ-լ ի կողմանս Պ-բ-ոյ . . . -ն-ոյ
(Պարթեւն) զի-գ-ւ-բ-ն Տի-ն-ի . . . իբրու
ի պառաւառս ինչ զքօսանաց, իբրու
խորհուրդ ինչ խորհելոյ ընդ նմա . . .
յան-բ-ն . . . շին գիր-ց-ցե-լ լի-գ-ւ-բ-ն
էջ 41,
14-17 Գլ-ն-ւ-լ ի-ց-ո-ցե-լ . . . իբրեւ լուաւ զայս
ի-գ-ւ-բ-ն Պ-բ-ոյ, զաւարճանայր . . . Կն մեծ
օրախութեան առներ զօրն զայն:

ՍԵՔԷՆ՝ 1¹ Եւ կառարեաց աբքայն (Պարոխ) ի վերայ
62 36, նորա զպարգեւոն խոռացեալս հօրն նորա
19-20
Ան-էյ, զըռն իսկ զՊարթեւա կանն,
չՊարհաւն . . . :

Մ. Խոֆեհ-Յի:² Ահա ի բնակելի Ան-խո ի գաշափել

¹ ግሬውስ. ያኩኔ ሀዘቱ--ት ከጥ-ት-ጥ--ት ት ረቴ-ሂረ.
ሀ. ግሬ-ቴያ-ያ. 1879. 8°.

¹ Մ. Խաչիկ-Յան, Մատենադարան, Թիֆլիս, Վեհերանիկ
1865, 80:

Ձ Ե Ն Ո Ւ

- § 3. Էջ 20, 11—18: Իսկ այր ոմն անուն Անակ,
ի նոյն ազգէն Արշակունեաց, խորհուրդ
արարեալ առ արքայն Պարսից՝ դալ սպա-
նանել զխոսարով, եւ իւր վարձանո առնուլ
զՊալհան Պարտաւայ: Զոր յանձին կալեալ
արքային Պարսից, ոչինչ վերջանայր Պար-
թեւն ի սպանմանէն խոսարովու. այլ յարու-
յեալ առնու զեղբայր իւր եւ զկին եւ զորդիս
իւր, եւ սիրոյ պատճառաւ եւ փախստեան
աղագաւ գայ առ խոսարով: Իսկ ի կատարել
էջ 21,
1-9, երկրորդ ամին, մինչդեռ կամէր արշաւել
խոսարով ի Պարսիկս ի դարնանային ժամա-
նակս, ի ժամ որոյն մեկուսի առեալ
զխոսարով Անակայ՝ որպէս թէ բան ինչ ունի
ասել, յանկարծակի զէնս ի վերայ յարու-
ցեալ՝ զթագաւորն դիմաւալ կացուցանէր:
Իսկ ինքեանք ջրասոյզ եղեալ կործանեցան,
իւրայօքն ամենեքումք, ոչ ժամանեալ ի
Պարթեւն: Բայց թագաւորն Պարսից զօր
մահուն խոսարովայ սոն կարգեաց եւ

- § 4. Էջ 21, 10—11 զՊարտաւն մնայեալ ազգին
աայր Անակայ:

- § 5. Էջ 21, 11—27: Արդ մինչ ի Պարսիցն դիմեալ
գայր Անակ յԱրաազ գաւառ ի Հանգիստ
սորր առ սքեւլոյն Թաղէսսի ասեն զԱրրոյն

1 Ի՛յլ որինակ՝ «ի վեր յարուցեալ» Ծ. ՀԻՆՆ՝

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Ա. 4-15. Արդ ասի ի միջոյ խորհրդեանն զլիաւոր

42 36. նահապետ Պարթեւաց աւերութեանն,
12-24

որոյ շնորհէր Անի... խոստանայր վրէժ խնդրել. խօսել սկսաւ ընդ նմա թագաւորն (Պարսից) եւ ասէ. եթէ միայն զայդ նախանձ խնդրեացես միամտութեամբ, զընապետութիւնն Պարթեւական զձեր սեփական

42 37. Պաշտօնն ի ձեզ դարձուցից... Յայնմ
8-19 ժամանակի հանդերձեցաւ կազմեցաւ Պարսիքն եւ իւրեքն իւրեք՝ հանդերձ ընտանեզբ իւրեքն իւրեք... եւեւալ երթայր հաառւած ի պարսաւս ի կողմանս Հայոց... եկեալ յանդիման եղեւ... խօսքս զ...

42 38. Իսկ իբրեւ եկին հասին աւուրք ջերոս հա-

18-26 42 39. բաւակողմն գաւառն զբանցն բանալոյ... ի

1-2 միա առ իւրեքն. գումարաւակ առնէր անդրէն որչափ ի կողմանս Պարսից... աւելոյր (Պարթեւն) զիւրեքն իւրեք... իբրեւ ի պառաւանս ինչ զբոսանաց, իբրեւ խորհուրդ ինչ խորհելոյ ընդ նմա... յանիւր... զին զիւրեքն զիւրեքն զիւրեքն

42 41. Եթէ միւս իւրեքն զիւրեքն... իբրեւ լուաւ զայս
14-17 իւրեքն Պարսից, զբաւակողմնայր... Գծն մեծ արախութեան առնէր զձրն զայն:

ՍԵՔՏՈՐ՝ Եւ կաաարեաց արքայն (Պարսից) ի վերայ

42 36. նորա զպարգեւոն խոստացեալս հօրն նորա
19-20

Անիայ զբուռն իսկ զՊարթեւականն զՊաշտօնն...

Մ. Խորենացի:² Արդ ի բնակելն Անիայ ի դաշտին

¹ Պատմութիւն Սեփոքի Եղեղիայի ի Հերակլէ:

Ս. Պատմութիւն, 1879. 80:

² Մ. Խորենացի, Մատենագրութիւնք, Վենետիկ 1865. 80:

ՁԵՆՈՒԹ

Գրիգորի յղութիւնն անդ լեալ. որ եւ զնորին մշակութեանն ելից զկարգն: Արդ մինչ ի խաղաղութեան էր խոստով, այր մի սր կոչէր Բուրդար՝ ի նշանաւոր ազգէն Պարսից՝ ելեալ զկնի Անակայ, եւ եկեալ մինչեւ յԱրտազ, եւ անտի ելեալ զնաց պանդխտել ի կողմանս Գամրաց: Եւ եկեալ ի Աետարիա, եւ առեալ իւր կին ի հաւատացելոց զմեծատան ուրեմն քոյր՝ անուն Եւթաղէ, եւ քեռն Սոփի: Եւ կաղեալ ամ մի ի Աետարիա, եւ դարձեալ առ զկինն իւր Բուրդարս այս, եւ զնաց ի Պարսիկս: Չորոյ զհետ մտեալ Եւթաղեայ, հասանէ ի գաւառին այրարատեան: Եւ դադարեալ ի Աաղարշապատ քաղաքի, մասնէր Սոփի սանառ մանկանն: Գրիգորի, եւ իբրեւ զդայեակ համարձակ ղնուցանէր զմեր Լուսաւորիչն:

§ 6. էջ 21, 28—30: Արդ իբրեւ սպան Անակ զխոստով, եւ զեռ յոգւոջ էր, հրաման տայր թագաւորն զազգատոհմն Անակայ ի սուր սուռերի մաշել:

§ 7. էջ 21, 30—33: Իսկ Բուրդարո իբրեւ լուաւ զայս հրաման ի թագաւորէն, փութացեալ եմուտ առ Ոգոհի կինն Անակայ, եւ առեալ զԳրիգոր ի գրկայ նորա եւ ետ զնա ցկինն իւր Սոփի:

§ 8. էջ 21, 34—35: Իսկ զմիւս եղբայր նորա, որ կոչէր Սուրէն մանկաբարձքն փախուցին ի դուռն Պարսից:

§ 9. եւ անդ ղնաւ առ հօրաքեռն իւրում, որ էր էջ 21, 35—36 կին թագաւորին Զուանչի Էեփթաղի: Որ

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Բ. 74. Արքայապետական ստորա տեղի օթարանին
 42 155, 1-8, Ժամ առ գիրք օրհայ օրհայն (Թաղէի),
 սրպէս թէ ի ներքսագոյն սրակապանի խորա-
 նին. եւ ուր օտն շշշ-նին մօր օրհայ եւ
 մեծի Լուսաւորչին: Ասան սրայ եւ զնորին
 առաքելոյ շնորհն ընկալեալ, սր առ հանդըս-
 տարանաւ նորին զլինելութիւնն էառ, շնորհն
 ելն զհոգեւոր շշշ-նին պակասութիւն:

Մ. Խոր. Այլ օտն ի Պարտից Եւ ի փոքունց եւ
 Բ. 80, 42 160, 13-24, յանցեալ առի եւ եկեալ ի կշմն Գորհայ,
 զանդիպեցաւ ի կեանքից: Եւ օտն ի կեանքից,
 սրաւ անուն Սոփի կաշիւր,
 դարձաւ անդրէն Գեւ յերկիրն Պարտից հան-
 դերձ կնաւ իւրոյ. զորոյ զնիս հոտեւ անե-
 րոյ Եւ իւրոյ, համադեալ արգելոյր: Որոյ
 հանդիպեալ ծննդեանն Դրոյ Լուսաւորչին
 ըստ պատահման մտան է օրհայ օրհայն:

ԱԳՆ. Եւ մինչդէռ ջերմ օրին ի ծոցոյն չեւ էին
 42 161, 23-26, 4-6, Թափեալ . . . հրման օրհայ (Խորհրդ) զշշ-
 Կորհն (Անակայ) սաաակեւ . . . նաեւ
 զիդական տոհմն մաշին ի օրհայ օրհայն իւ-
 րեանց:

Անյոյր:

ՍԵՔԻ. . . . զոր (Ի զաւակէն Անակայ մահապար-
 42 86, 17-13, առի) առեալ դայեկաց ի հինէ անտի խոս-
 րովայ արքայի Հայոց՝ փոխացին ի օրհայ օրհայն
 քաւն ի իւրեանց՝ ի կողմանս Պարտից:

Անյոյր:

էջ 22,
1-3, իբրեւ զարգացաւ՝ գնաց յերկիրն Ճենաց յետ մահուն խոսրովուհեայ. եւ կացեալ անդամն աասն, թագաւորեաց անդ ի վերայ երկրին Ճենաց ամն իննեւտասն:

էջ 22,
4-7, Զոր ոմանք (°) համբաւեն՝ թէ Սգօն ասեն եղբօրն Գրիգորի, որ է Յակոբ. բայց ոչ գիտեն զսայգին, զի Յակոբն այն հօրաքեռորդի էր Ս. Գրիգորի.

էջ 22,
7-17, եւ անուն մօրն նորա խոսրովուհի: Իսկ յորժամ մեռաւ մայր նորա, եւ զթագաւորու թիւնն բարձին ի հօրէ նորա Տիրանայ, զի եսպան զնա ի պատերազմի արքայն Լփնաց Ռեգէս, ապա Յակոբ հանդերձ քերթն իւրով Ասկղնէիւ մնաց անդ: Եւ յետ ժամանակաց քեռորդի նորա գնաց յաշխարհն Գլթաց, եւ անդ թագաւորեաց. զոր յետոյ Տրդատ ըմբռնեաց, մինչ առ արքայն Յունաց էր: Զի սա էր, որ եկն ի պատերազմ ի վերայ Գիոկղետիանոսի արքային Յունաց, որպէս Ագաթանգեղոս պաամէ զայսոսիկ:

էջ 22,
17-21, Եթէ ստուգիւ կամիս գիտեւ զայսոսիկ, ու վերանելիդ Բեկաոր, ընթերցիր զթագաւորութիւն Հեփթաղենիկայ հելլենացի գրով եւ կամ զթագաւորութենէն Ճենաց, զոր գտանես յՈւռհա քաղաքի առ Բարդայ պաամագրի:

§ 10. էջ 22, 22—36, Իսկ Բուրդար առեալ զկին իւր եւ զմանուկն Գրիգոր, գնաց զինի աներոյն իւրոյ Եւթաղեայ յաշխարհն Ապագովկացոց. եւ տուեալ զնա ի դպրոց, ուսուցանէր ասորի եւ հելլենացի դպրութիւն եւ լեզու, եւ վարժեալ լինէր աստուածաբանութեամբ: Իբրեւ եղեւ երկուսասանամեայ, այր ոմն աստուածապաշտ, որ կոչէր Գաթիթ,

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Վերք Թ. Թ-ի-թ-յ: 1. Եւ ոմանք (6) հակառակին
 42-5, յառաջին բանս ոչ առել զնա (զԵակոր)
 12-15 յազգէն Արշակունեաց կամ հօգտեալ-բարի Թ.
 Գրիգորի . . .

Անյոյք:

Վերք Թ. Թ-ի-թ-յ . . . զոր (զինեւն Եակորայ
 42-5, հօգտեալ զԹ. Գրիգորի) մեք սերա գաւաւ
 16-17, եւ հաւանեալ ի գրոց Ասորւոց . . .

Թ. Խ-բ-ն-յ: . . . եւ ի հասանեւ աղէաին (սասա-
 Թ. 80, կուսն ազգաւորհին Անակայ)՝ առել եւ-
 42 160, թաղեայ զքոյր իւր եւ զայրն նորա (զԲուր-
 24-27, դար) հանդերձ մանկութն ի կապալ-ի-ն-յ-ոց
 42 161, 3-14 աշխարհ գառնայր: . . . Բայց յարբուհս

1 86- "Առփերք Հայկականք, Ի Բ: Բայց Թակորայ
 զարբի է գորից շատ առաջ գրուած լինելը եւ կարծեմ
 զինեւն կարող է լինել:

ամուսնացուցանէր զնա ընդ գետերն իւրում,
որ կոչէր Մարիամ: Արդ իրրեւ եղեն նմա եր-
կու որդիք, անուն անգրանկին Արթանէս եւ
կրտսերսն Ռաաակէս, մայրն եմուտ ի վանա
կանանց եւ կրասերն գնաց զհետ Ծգնուորի
մի՝ որում անունն էր Նիկիմաքոս. իսկ ան-
դրանիկն մնաց առ գայեակն իւր, եւ յետոյ
ամուսնայաւ: Եւ հայրն անցեալ գնաց առ
Տրդատ՝ զհօրն պարասն հաաուցանել:

§ II. Եւ մնաց առ նմա մինչեւ նա թագաւորեաց
^{42 22,} ի տեղի հօրն իւրոյ. եւ վասն ոչ զոհելոյ
^{36—37} իւրոյն՝ ի մեծամեծ տանջանս մատնեաց զնա:
^{42 23,} Իրրեւ տեղեկացաւ ի քեռսն աներոյն՝ Գրի-
^{1—11} գորի եթէ զա է որդին Անակայ՝ որ սուրան
 զհայրն քո զխոսրով, եւ նորա արկեալ զնա
 ի վերապն ներքին ամս հնգեաասան: Եւ յետ
 հնգեաասան ամին գիւազեալ ամենայն եր-
 կիրն Հայոց, եւ ինքն թագաւորն ի մէջ վա-
 րազացն երթեալ գաղարէր: Իսկ ի հրամա-
 նէն Ասաուծոյ եկեալ հանին զնա նախարարքն
 իւր. եւ նորա ելեալ ժողովեաց զնոսա առ
 ինքն, եւ հինգ օր թողլու զնոսա անսուաղ
 առաջի իւր կալով, լսելով զքարոզութիւն
 վարդապետութեան նորոս:

Հմտ. Նաեւ խորհեցաւ Բ, 82 . . . «Սա էր
 (Տաճառ Աւոցոյ)՝ Ժողովրդական (Մանգակունց) որ
 յապալան զգացոյց աներոյն իւրոյ Արաուազոյ եւ նա ար-
 քայի: Նախ զԳրիգոր Անակայ լինել որդիւ, — Զենոր ըստ
 երեւութին չփոխել է խորհեացու հաղորդածը:

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

հասակի հասեալ մանկանն, փեռայացուցանէ հաւաաացեալ ո՞նչ այլ, որում անուն էր Դաւիթ, ի դոռաբէր Մարիամ, որ յեա երկոց ամաց երկուց որդուց լինելոյ, ի կամաց երկոցունց մեկնեալ ի միմեանց զաաշին: Մարիամ հանգերձ մանկամբն իբրեւ ի ձնն իմանց անկեալ կրօնաւորիւր. որոյ յարբունս հասեալ մանկանն, շէտք ընթանայ միայնաւ որի մէ, որում անուն էր Նիկոմաոս, եւ նա առաքէ յանապատ: Իսկ անգրանիկաւ դոյնէից յանգեալ, որ ապա աշխարհալարեալ ահաւանցաւ: Բայց հայրն նոցին Գրիգոր անցեալ Բնոց առ Տրդատ՝ շնորհեալ ինչն հապոցանել յորդին:

Այսպէս լինէր ի կողմանցն Յուէլ 49, նոց Տրդատ արքայ Հայոց Մեծաց:

էլ 43, 1-2, 16-24, Իսկ իբրեւ զգացեալ Տրդատիոս վրան Գրիգորի՝ թէ քրիստոսն եւական պաշտամանն հաղորդէ... բազում անգամ ի բանդս եւ ի կապանս ամենայն նեղէր զնա...

էլ 102, 1-10, ... ոմն մատուցեալ ի նախարացն սկսաւ խոսել եւ տալ տեղեկութիւն եւ ատել այսպէս վրան նորա (Գրիգորի) ... քա՛նք որդի Անիայ մահապարտի՝ որ ողով շնորհք Խոս...

էլ 103, 2-11, Բն... հրաման տայր (արքայն) ... իջնացանել (զԳրիգոր) ի վերայն Ներսէն... եւ եղեւ նա յայնմ վերապի ահա երեքտասան...

էլ 163, 17-25, եւ անդէն մուկեղնել սկսաւ (Թագաւորն)

էլ 105, 9-11, ... ելեալ ըստ մարդկային ընութեան արաքս ի նմանութիւն վայրենի խոզաց, իբրեւ զնոսա, ընդ նոսա ի մէջ հոգաւ երկեալ բնակէր... նաեւ ամենայն ճշգրիտ որ ի քաղաքին էին՝ նոյն օրինակ քա՛նք մուկեղնէին...

էլ 167, 5-9, Իսկ նորա (զկնի հրաշալի տեսլեանն խոսրոս...

§ 12. էջ 23, 11—15: Այս առաջին պահք եղաւ յաւուրս որոցն Գրիգորի. զոր ի Հռոմ Աեղ-րեւորոս հաւանեցաւ, եւ պահեաց ինքն եւ յոստանդիանոս թագաւորն, եւ ամենայն քաղաքն Եգիպտոսի. զոր եւ Առաջաւորք կոչեմք:

§ 13. էջ 23, 16—33: Եւ յորժամ լցան աւուրք՝ պահոց նոցա, թափեցան մարթ վայրենական խոզակերպին Տրդատայ, եւ դիւաբնակ մարմինք զօրաց նորա ընկալան զբժշկութիւն: Ապա ձեռն ի գործ արկեալ՝ ուսուցանէր նոցա շինել առնն աերունականս, եւ առէ. Պարա է քահանայո ածել, որ հովուեն զձեզ: Իսկ հրեշտակ աեառն հաւանեցոյց զնոսա, զինքն լինել նոցա հովիւ: Զոր յանձն առեալ, ապա ի ձեռս նորա իշխանո եւ զօրս բազումն եւ առաքէ զնոսա յաշխարհն Վապոդոփկացոց ի քաղաքն Կեսարիա, ձեռնա-

Ի Երկու ձեռագիր Ա. Էջմածնայ Մատենադարանի (Քէլը ԺԳ. եւ Մուսը ԺԵ գարու) ունին այստեղ. — . . . «աւուրք պահոց նոցա վարթ . . . » եւ հիշի, թափեցան . . . » Ծ. Հեղ:

ԱՂԲԻԻՐՆԵՐ

վիդխտոյ) յղէին անդր նոյնքոյն զամն առագ .
 . . . ի քաղաքն Արտաշատ՝ հանել զնոյն ի խոր
 բանդէ վերապին . . .

էջ 171, 11-17. Եւ ի վաղիւ անդր թագաւորն եւ նախարարն
 էջ 183, 4-6. . . . խառնաղանջ ամբոխիւն բազմութեամբ
 էջ 181, 17-18. եկեալ ի ծունր իջեալ եւ զնոյն Գրի-
 գորի . . . խնդրէին եւ ասէին . . . տայցեն
 մեզ զուղիղ վարդապետն . . . Եթէ ոչ
 կամիջիք (ասէ Գրիգոր) լինէ + արդեմն
 Բանին կենաց . . .

Անյոյս :

Ահա . . . Արդ ի լեռն վաթմներորդ վեցերորդ եւ
 էջ 348, 8-25. . . . աղաչէին առաջի սրբոյն Գրիգորի .
 խնդրէին զբժշկութիւն գտանել զհարուա-
 ծոցն պատուհասին . . . մանաւանդ թագաւ-
 որն, զի էր նա փոխեալ ի կերպարանս աղբ-
 եւայայտ խոզոյ . . . իսկ նա (Գրիգոր) յետ
 էջ 351, 7-15. աղաչանացն տուեալ պատասխանի ասէ ցնո-
 սա . . . դուք սրտի մտք խնդրեցէք զձեր
 բռնութիւնն . մարդասէր աստուածութիւնն
 սղորմեսցի ձեզ, Բայց փութացարուք շնչեղե-
 լալ, զվկայարանսն . . . իսկ անդէն տեսիլ
 էջ 396, 1-11. սքանչելի յԱստուծոյ երեւեալ թագաւորին,
 տեսանէր զնշխարն Աստուծոյ՝ զի խօսէր
 ընդ նմա թէ պարտէ ձեզ զԳրիգոր վի-
 ճակեցուցանել ի քահանայութիւն .
 . . . Նոյնպէս եւ երեւեալ Գրիգորի հրեշտա-

Զ Ե Ն Ո Ւ

դրիլ ի սրբոյ Հայրապետէն Ղեւոնդեայ : Եւ
 ելեալք ի Վաղարշապատ քաղաքէ, անցանէ-
 ին ընդ գաւառն Բասենայ, եւ գային յԵրեզ-
 նաւան յԵկեղեաց գաւառին, ի կառան՝ զոր
 ինքն կործանեաց : Եւ անտի երթեալք, մտին
 ի Կեսարիա : Եւ ձեռնադրի ի մեծ Հայրապե-
 տէն Ղեւոնդեայ մեծաշուք պատուով : Կարա-
 րեալ նմա մեծարանս, տայ նմա զսուրբ
 Նշխարս Կարապետին Յովհաննու եւ ՂԱթա-
 նագինեայ վկայի :

§ 14. Բայց եթէ ո՞վ երեւ ի Կեսարիա զՆշխար Կա-
^{էջ 23.}
³⁴⁻³⁷ րապետին. Յովհաննէս աւետարանիչն : Երբ շ
^{էջ 24.}
¹⁻³¹ էր նա ի Պատմոս կղզոջն, եւ եկն յԵփեսոս,
 եւ անտի երթեալ յԵրուսաղէմ՝ գտանէ
 զգերեզման նորա ըստ հրամանի տեսչութեան
 Աստուծոյ. եւ առեալ ի գիշերի զսուրբ մար-
 տինն Կարապետին Յովհաննու, եւ ետ յՊո-
 ղիկարպոս եպիսկոպոսն՝ սր էր աշակերտ իւր,
 եւ ետ տանել յԵփեսոս յեկեղեցին՝ զոր ինքն
 շինեաց, եւ կոչեաց զանուն նորա սուրբ Աս-

Ա Ղ Բ Ի Ի Ր Ն Ե Ր

կի Ասաուծոյ, զի մի իշխեացէ ինչ պնդեւ
յամառեւ վառն աշխարհ . . .

էջ 397, Այս են իշխան . . . հազարաւորք, բիւ-

էջ 398, բաւորք . . . զոր գումարեաց թագաւորն, եւ

1-8

առաջին զինքն ի կողմանս կողմադրացոց
ի տալանս կեսարացոց . . . զի ասարեալ

զԳրիգորն՝ քահանայապետ կացուս-
ցեն իւրեանց աշխարհին . . . Եւ հրա-

մայեաց հրովարտակ գրեւ (առ Ղեւոնդիս
արքեպիսկոպոսն կեսարոս) օրինակ զայս

էջ 602

13-16,

էջ 603,

2-3

. . . եւ խաղացին յԱյրարատ գաւառէ ի
Վաղարշապատ տալանս եւ հասեալ ի սահմանս

Յունաց . . . զային հասանէին ի քաղաքն
կեսարացոց . . .

էջ 604,

5-8

Եւ եղեալ ժողով բազում եպիսկոպոսաց ի
քաղաքն կեսարացոց՝ զի յեւթերեցեւ զՍ.

Գրիգորիս . . .

էջ 604,

20-24

էջ 607,

14-20

Սեջան պատմիչ . . . զՍ. Գրիգորիս ան-

գուստ յղարկեցին իշխանօք հանգեր . . .

Իբրեւ դարձեալ զայր ի կողմանց Յունաց,
բարձեալ բերէր (Գրիգոր) ընդ իւր նշխար-

ինչ յոսկերացն մեծի մարգարէին երանեալ
մկրտչին Յովհաննիս եւ զսուրբ վնայն
Քրիստոսի զԱթանաքիէն:

Անյոյր.

առաջածածին : Եւ յետ վտխման աւետարան-
չին՝ մնաց յեփեսոս սուրբ նշխարքն Վարա-
պետին, մինչեւ ի ժամանակս Դեկտի թա-
գաւորի : Եւ ապա ի ժամանակս նորա նստի
յեփեսոս աշակերտ Ակղենոսի Փարմլուս.
եւ անտի հալածեալ եկն ի Վեսարիա, բնդ
իւր ունելով գրողորովին նշխարս սուրբ Վա-
րապետին, բայց միայն ի գլխայն : Եւ եր զնա
ի սուրբ սիրեղանն, ոչ ի ծածուկ՝ այլ յայտ-
նի. եւ եկաց ի նայն տեղաջն մինչեւ ցթա-
գաւորութիւն Դիոկղեաթիանոսի : Եւ ի գալ
սրբոյն Գրիգորի ի ձեռնադրութիւն առ
Ղէւոնդ Վեսարու հայրապետն, որ թէպէտ
բաղում անդամ խնդրեաց սուրբն Գրիգոր
զնշխարս Ս. Վարապետին, ոչ էառ. յանձն
տալ. մինչեւ հրաման ի Տեառնէ առնայր ի
ղիշերի վերջնումն՝ բաժանել եւ տալ զկէտն
յնա : Եւ ի վաղիւն բաղում պատերազմանս
սիսաւ լինել, մինչեւ նախարարքն կշռեցին
քահանայապետին երկոտասան հազար դա-
հեկան, եւ այնպէս առեալ բռնութեամբ՝
եկին ի քաղաքէն մինչ զի խորհարդ առեալ
իշխանն Անդեգ տան հարկանել զքաղաքն ի
ղիշերի հրով : Չոր իմացեալ հայրապետին,
համոզեաց զնոսա ի խաղաղութիւն. եւ ժո-
խանակ երկոտասան հազար դահեկանին՝ ետ
նոցա զնշխարս Աթանոգիոնեաց, եւ հապի-
կարաց արձակել զնոսա հաշտութեամբ եւ
սիրով : Տայր եւ սրբոյն Գրիգորի երկու լու-
սաւոր ախոնս, զոր էր սուեալ նմա Հոսմայ
հայրապետն :

§ 15. Էջ 24, 32—34. Ելեալ ի Վիսարիոյ՝ մնայր
ժամանակս ինչ ի Սերաստիա, հաւարել

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

ԱՔ-Բ. Էտտուն ողջոյն եւ յղարկեալ անտի (ի
 42 604, Կեաարիայ) զային հասանէին ի քաղաքն
 23-24

զդասս կրօնաւորաց : Եւ զոմանս վարդապետաւ
կոչէր

§ 16. յԱղեքսանդրիոյ, եւ հրաշագան պաշտօնեայս.
^{էջ 24,} յորոց մին Դիկառիոս, զոր Դաւնայ դաշաին
^{34—39} էջ 25, եպիսկոպոս ձեռնադրեաց. նոյնպէս եւ զայլս
^{1—4} յԱսորոց : Որ եւ զիս իսկ ոչ եթող դառնալ
 ի նիւստրա՝ հրաժարեալ յեղբօրէն իմմէ Լյ-
 ղիսղարու : Եւ անաի ելեալ անցաք մինչեւ ի
 Թորդան. եւ անդ թողաք զՍուրտինոս : Եւ
 մեր ելեալ անտի ընդ Կարին եւ ընդ Հարք
 կամեցաք անցանել :

§ 17. էջ 25, 4—6: Իսկ սմանք յիշխանացն զգա-
 ցուցին Ս. Գրիգորի, եթէ ի գաւառն Տա-
 րօնոյ երկուս բազինս մնացեալ են, որ դեռ
 ձօնեն դիւաց : Իսկ նորա դէմ եղեալ գայր...

§ 18. Իսկ Ս. Գրիգորի առեալ զիշխանն Արծրու-
^{էջ 25,} նեաց... Իսկ իշխանն Անգեղաւան ձայն
^{6—29} էջ 26, տուեալ (էջ 26) ասէր... Իսկ նորա եր-
^{27, 28,} թեալ եւ ոչ կարաց... Իսկ իշխանն Ան-
^{29, 30,} գեղաւանն... Իսկ իշխանն Անգեղաւան...
^{31, 32,} Իսկ իշխանն Մոկաց... Իսկ արքա եղւոյն...
^{1—9} Իսկ արքա գեղջն... Իսկ արքա գեղջն...
 Իսկ մեր ի վարանս մտեալ... Իսկ նորա
 շորեքհազար... Իսկ իշխանքն իբրեւ լուան
 ... վաղվաղակի ի վերայ (էջ 27) յարձա-
 կեալ... Իսկ այլ զօրքն Հայոց... Իսկ
 Արձանն... Իսկ իշխանն Արծրունեաց...
 Իսկ Դեմետր... Իսկ իշխանն... եւ կու-

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

«⁶⁰³₁₋₆ Սէք--տոյ--ոյ եւ անդ յեցեալ յերեկոթա
աւուրս ոչ սակաւս: Եւ գտանէր բազմու-
թիւն եղբարց զորս հաւանեցուցանէր
ընդ իւր քաւ, զի վիճակեցուցէ զնսսա
ի քահանայութիւն յիւրում աշխար-
հին:

Անյոյր .

Աթ-Բ. Եւ իրրեւ եհաս ի սահմանս Հայոց, լուաւ
«⁶⁰⁶₉₋₂₈ Գրէէ-րէ--» թէ Վահէվանեան մեհեանն ծա-
ցեալ է յերկրին Տաշմոյ . . . եւ բազում
նուէրք մեծամեծ թագաւորաց յմէալ անդ
. . . զի յայնժամ եւս գէտ շէն կային երեք
ք-թիւն ի նմա:

Անյոյր .

¹ Աթ-Բանդիւլ տառւմ է «մնացեալ էր», «գեռ շէն
կային . . . ր», որովհետեւ Ս. Գրիգոր՝ կեսաբիա գնալուց
առաջ արդէն քանդել էր հեթանոսական մեհեանները՝ ինչ-
պէս Անահանը Արաաշատում, Տիւր գից բազինը Երազա-
մայն տեղում, — բոս երեւութիւն քրմերի ոչ առանց ջերմ
ընդդիմադրութեան: (Յեւ Աթ-Բ. էջ 583—587):

աւելին արձան ի վերայ նորա (էջ 28) եւ կայ
 . . . իսկ արք գեղջն . . . իսկ իշխանն Անգեղ-
 տան . . . իսկ Դեմեար . . . Արդ իրրեւ հա-
 ռըստացան երկարին (էջ 29) կաղմանքն . . .
 իսկ ի նոյն ցեղէն . . . իսկ նորա ձայն առեալ
 . . . իսկ նա ասէ . . . իսկ իշխանն Սիւնեաց
 . . . իսկ իշխանն Արծրաւեաց . . . աւարաւ
 փախաւան մինչեւ ի զլուի (էջ 30) լերինն
 իսկ իշխանն Արջուց . . . իսկ նորա առեալ
 . . . եւ զրեցին ի նմա այսպէս (էջ 31). Ա-
 տաջին պատերազմ . . . իսկ մեք . . . աջ
 սրբոյ Արարպեան (էջ 32) եղիցի կնիք . . .
 Եւ իրրեւ եկաք ի աեղին, աեսաք զաեղի
 կոսնք քանդ (ակ)եալ, եւ զկուռն, սր հնգե-
 տասան կանդուն էր՝ ընդ չորս բաժանեալ:

§ 19. Էջ 32, 9—26: Եւ պաշտօնեայք կոսնք զա-
 ղաղակ բարձեալ՝ ողբային շարաշար, սր եւ
 զեւքն ի լսելիս մարդկան կսծէին՝ ասելով.
 Վայ մեզ, զի եւ սակերք մարդկան մեռելոց
 հալածեն զմեզ յերկրէս: Եւ մարդկօրէն
 տեսեամք որպէս թեաւորք ելեալ գնացին
 յԱշաիշաաի կուռն: Իսկ այլք ի զիւացն ի-
 րրեւ զպիծակս անհուն բազմութեամբ, կամ
 թէ սրպէս թանձրամած տաղաւարափս՝ այն-
 պէս յարձակեալք ի վերայ բազմութեանն
 եւ զքուրմն առհասարակ լլկեալ՝ թողին ի-
 րրեւ զմեռեալս: Եւ մատուցեալ Ս. Գրիգորի,
 բժշկեաց ցնոսա. եւ հրամայեաց կործանել
 զԳիսանէս, քանդի պղնձի էր՝ երկտասան
 կանդուն երկայնութիւն: Իրրեւ մատեան կոր-
 ծանիչքն ի ներքոյ նորա, զոր տեսեալ պաշ-
 տօնէիցն՝ ըստմամբ սղովք ի վերայ յարձա-
 կեալք, ասէին. Մեռցաք նախ մեք եւ ապա
 Մեծն Գիսանէս կործանեսցի: Իսկ զօրացն ի

ԱՂԲԻՒՐՆԷՐ

157-158. Եւ ամենայն դէպքիս ի փախուստ դարձեալ
 1585. առաջի հարգիւնն երեւեցան . . . զճիշ քա-
 158-26
 1580. յետ մեծածայն գոչելով զտէն՝ թէ Վաչ Դեղ
 1-2
 ղի յամենայն երկրէ փախստական տարաբ
 զմեզ Յիսուս . . . եւ աստի եւս ի ձեռն Դե-
 րեւոյ . . . եհաս մեղ փախստական լինել :

159. . . . ի կերպարանս հարգիւնն . . . մեծաւ
 1584. գոչելով զազաւի հարեալք՝ փախստեայք
 22-26
 1585. յԱնահատական ի մեհեանն անկանէին :
 1-13
 Ուստի ընդ հասեալսն մարտ եղեալ
 կռուէին նետս անոյժս եւ քարովէժս ընդ-
 յբախտի ի վերուստ . . . ցնդէին . . . իսկ
 Ս. Գրէգոր իբրեւ տեսեալ զայն՝ նշան տէրու-
 նական առնէր եւ դիմեալ է դռան մեհե-
 նին,՝ եւ ամենայն շինսւածք մեհենին ի
 հիմանդ զղղեալ տապալեցան :

1 Հինգ օր. Ս. Էջմիածնի եւ հինգ օր. Ս. Ղազարու
 ձեռագիրներն անփոփոխ ունին այտեղ "զգուրս մա-
 հուծի, որ բոս իս, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ չփոխ ըն-

ձիւս եւալ զբարձն սղանին արս վեց. և ապա կործանեցին զդուրս մահուն:

§ 20. Իսկ զհեքն ձայն բարձեալ աւելին. թէպէտ
 49-22. և զարդ զմիշտ առի հաւածէր... և աւեալ
 26-15
 49-22. քարքառ անկազմ (էջ 33) և անաւաշտ...
 34-17
 49-25. և արար ընդ աւուրս... և յլ զհասարակ
 1-6
 49-25. և եգ զնոյն ապանն... և ինքն ի...
 և այս էին... իսկ զլիք անազինէին զգլուխն
 ... Զոր եթէ տաւորի կամբ իմանալ...
 քանզի կարապետին... Զոր գաւալ...
 իսկ լիք անազինէին... Յորժամ պահեցաք
 (էջ 34) զնոյն... և տուած տաւուծաց
 ... և մեր տաւեալ... իսկ ի վաղիւն ա-
 ծեալ... նոյնպէս քննէին և զաւաճարն
 Գիտանէին ի վերբերել, որ էր առ (էջ 35)
 յորդ աղբերն... իրեւ լցան... և առեալ
 Ս. Գրիգորի իջուցանէ զնոս ի ձորն և յը-
 տանայ և մկրտեաց զնոս, որ էր յԱրեւելից
 կուսէ հանդէպ կաճկանից՝ Եսաղոնից բերդին:

§ 21. Էջ 35, 9—17: և մկրտեաց զնոս քրիս-
 տոսազարդ օծմամբն, առնելով հաւատա-
 ցեալս սուրբ և բարբաղութեանն: և երեսե-
 ցոյց Տէր լոյս մեծ ի սեան հրեղինի ի վերայ
 մկրտելոցն. և կաղեալ երիւ ժամս լոյսն ի
 վերայ սիրալի քահանայադարձութեանն, և
 անդէն ծածկեցաւ ի տեսողացն: և որք
 մկրտեցանն՝ էին արք և մանկաք ոգիք հինգ
 հազար և յիսուն: և առեալ ամէ զնոս
 ի սերսնական տաճարն, և աօն սրբոյ կա-
 րապետին տալի կատարել որ օր մի էր նաւա-
 սարդի:

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Անյոյր .

Աժ-ն . . . առեալ երանելոյն Գրիգորի զաշխար-
 42 620, հաբանակն զօրացն . . . յափն Եփրատ գե-
 15-25
 տոյն մատուցանէր, եւ անդէն Վրդէր առ-
 հասարակ զամենեւեան յանուան Հօր եւ
 Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ :

Եւ լոյս սաստիկ ելեւեւ ի նմանութիւն «Եւն
 42 621, լուսաւորի՝ իւր ի վերայ ջուրոց գետոյն . . .
 7-25
 եւ ընդ երեկս աւուրն նշանն աներեւոյթ
 լինէր . . . Եւ որ Վրդեցանն յաւուրն յան-
 միկ, աւելի քան զհնգետասան բիւր մարդիկ :

. . . Եւ ելեալք ի Կերտն-իւն տաւնն դառ-
 42 622, նային . . . Եւ զօրիշատակս վկայիցն ընդելոց
 13-14
 42 623, ժամադրեաց Կոնստանտինոպոլս . . . ի ժա-
 7-13

Թերթուած Ազատեանի «Ի դուռն Բիւրն» :

Իր. Հեւ :

§ 22. Եւ տսեալ զնսսա ի ձեռս քահանայիցն,
 42 35, ետ տանել ի գեղս իւրեանց: Եւ հրամայեաց
 17—36 քահանայիցն . . . Իբրեւ եղեւ այս . . . իսկ
 42 36, նաքա ոչ առնուին յանձն . . . Այլ եւ յայտ
 37 —5, զարմանալի էր . . . զոր իրագեկ (էջ 36) ե-
 42 38, ղեալ արքային . . . իսկ նսցա լեալ . . . իսկ
 1—7, կսւառ շինեաց . . . իսկ Մեղտէս շինեաց . . .
 իսկ Հոռեանն . . . եւ յետ ժամանակաց . . .
 Իբրեւ հիմնարկեաց Ս. Գրիգոր . . . եւ ե-
 թսղ անդ պաշտօնեայս (էջ 37) եկեղեցւոյն
 . . . իսկ Բրեխ . . . իսկ կետեղք . . . իսկ
 Բուզու . . . Արդ յետ երկստասան աւսուր
 կրթեալ իջանէաք ի քաղաքագեօղն Մեղտի,
 եւ անդ երեկօթս արարեալ (էջ 38), եւ ի
 յէջ գիշերին . . . իսկ մեք . . . Եւ իշխանքն
 անցեալ զնացին մինչեւ ի դուռն Մուշ քա-
 ղաքին, եւ տեղեկացեալ զի ոչ ինչ գոյր,
 եւ ապա դարձան եւ եկին ընդ առաջ մեր:

§ 23. Էջ 38, 7—19: Եւ դարձուցեալ զմեզ յե-
 գերայն Արածանու, ոմանք անցեալ մօտին ի
 քաղաքն յառաջագոյն, իսկ սմանք ընդ մեզ
 երթային: Իբրեւ հեռացաք ի գետսյն իբր
 ձիոյ արշաւանօք երկու կամ երեք, եւ իբրեւ
 մերձեցաք առ փոքր ձորակին, եւ կամէաք
 անցանել միաբան եւ գնալ ի տեղի մեհե-
 նիկն, քանզի անդ իսկ էր խորհեալ դնել
 զմնացեալ նշխարսն, ապա ջորիք կառացն
 յայնկոյս ձորոյն ոչ կարացին անցանել եւ
 նստան: Ապա հրեշտակն յայտնեալ՝ արգել
 զԳրիգորիոս, եւ ասէ. Հաճեցաւ Տէր սրբոցդ
 բնակել ի տեղւսն յայս, եւ այն՝ վասն ցու-

Ա Ղ Բ Ի Ի Ր Ն Ե Ր

Տանակի դիցն Ամանորայ . . . Կռնից . . . Կոր
յառաջագոյն իսկ ի նմին աեղւոջ պաշտէին՝
յուրախութեան ն-----ըդ -----:

Անյոյր .

Ագ-ն . . . Իբրեւ եկին մօտ ի տեղին ի գեան Ե-
⁶⁰⁷ փրատ իբրե- յնյ -բշ--անտ էրկտ-տ, եւ դեռ
²⁵⁻²⁶
⁶⁰⁸ Ընդ փոք յոք-ն մի -նց-նել ի-մեկն Ընդ ջուր
¹⁻¹¹ մի սակաւ, զտեղի առին սպիտակ վընէ Կ-
 --ցն, ուր կային գանձք աստուածային՝
 Ելիւ-ր Կոցա. -ւ ի-բ-ցին հանեւ Ընդ յո-
 ք-ն: Եւ յոյտնել առ Գրէկ-ր հրէշտ-ն
 Տեառն ասէ. Հ-ճեց-- Տէր քն-նել -բ-ցդ
 Ա-դ--ճոյ ի տեղ-նը:

Զ Ե Ն Ո Ր

յանելոյ ի հեռագոյն տեղեաց անաի զըօրու-
թիւնն Աստուծոյ, զոր տեսեալ մարդկան՝
հաւատացեն սքանչելեացն:

§ 24. Քան զայս այլ պատճառս ի Ս. Գրիգորէ ոչ
էջ 38, լուսք: Եւ անդ ձեռն ի դործ արկեալ շինուա-
էջ 39, ծոյ եկեղեցւոյն . . . Եւ նոյնպէս եկն ձայն
մարդէ յերկնից. եթէ զոր ինչ խնդրեցեր՝ եղիցի,
(էջ 39) եւ ոչ ոք կարէ գտանել զցոսաւ: Արդ
որ պէնի այսոցիկ՝ զայն թողաք այլոյ պատ-
մագրի, մինչեւ դարձեալ կրկին դառնայ
պատմութիւնս ի Տարօն. զի որպէս զայլ տե-
ղեացն չեմ ինչ գրեալ, նոյնպէս եւ զիմս
չի՛նէ ոք գրել. զի թալաւորաց ժամանա-
կագիրք են: Այս պատճէն առաջին պատե-
րալմին Արձանին եւ որ ինչ դործեցաւ
յաւուրս իմ:

§ 25. Էջ 40, 1—6: Ի ժամանակսն յայնուսիկ լուր
եհտս ի դուռն արքայի թէ Կոստանդիանոս
կայսրն հաւատաց ի Քրիստոս Աստուած, եւ
դադարեցոյց զհալածումն եկեղեցեաց, քա-
ջու թեամբ կալեալ զթագաւորութիւնն: Ա-
պա խորհուրդ ի մէջ ասեալ՝ զնալ ի դուռն
կայսեր վառն գնելոյ դաշինս խաղաղութեան
ի միջի իւրեանց,

§ 26. Եկին հասին ի դաւառն Ապահուեաց ի
էջ 40, քաղաքագեղն Մանձկերտ . . . Իսկ իմ աղա-
էջ 41, շեալ զՍ. Գրիգոր գնալ ի վանտն իմ . . .
էջ 42, 43, Քանդի ոմանք տեսեալ զըօրսն Բաւնայ, համ-
էջ 44, 45, բաւեցին՝ թէ իշխանքն հիւսիսոյ (էջ 41)
մարդէ թագաւորին ծանր զօրջր դան ի վերայ . . .
էջ 40, 1—25 Իբրեւ եկաք ի տեղին խնամկեան . . . Եւ

ԱՂԲՈՒՐՆԵՐ

Անյոյտ.

Աֆ-թ. Անդ ժամանակն ընդ այնոքի թագաւորեաց
 էջ 645, Կոտանդիւնոս . . . եւ հասարաց նա յԱս-
 21-26
 էջ 649, տուած արարիչ երկնի եւ երկրի . . . ի
 18-23
 էջ 650, յայնմ ժամանակի լուսեղեւ այս յերկիրն
 4-7
 էջ 653, Հայոց մեծաց՝ է Գոռն թագաւորու-
 15-17
 թեանն արշակունւոյ առ Տրդատ . . . Ա-
 զա իբրեւ լուսւ զայս ամենայն մեծ արքայն
 Հայոց, իորհոքս առնոյր վասն ճանապար-
 հացն այնոցիկ (այսինքն է՝ ի Հռոմ) . . .
 մանաւանդ իւն աստուածածանօթութեան
 նորա առաւել Գոռնիւ կռէր . . . ընդ նմա . . .

Անյոյտ.

առաքեաց առ մեզ Այրիանոս զերկուս տար-
կաւադսն (էջ 42) աւետարտա . . . Եւ ա-
ռեալ Ս. Գրիգորի զդասս պաշտօնէիցն . . .
յանդի թագաւորն հրամայեաց թաւել եւ
ղթիւն ի բուն (43) խաչին ետ գրել . . . Եւ
իրբեւ կատարեցին զպաշտօն . . . Եւ ինքեանք
յառաջեալ գնացին բազում աւուրց օթեւա-
նոք զանց առնէին, մինչեւ հասին ի Հռոմ
յաղաք. եւ անդ կացեալ սակաւ աւուրս
դարձան մեծաշաք պատուով . . . զի մինչ
Տրդատ զիննակնեան (44) խաչն կանգնեաց
. . . Եւ սկսան իշխանչն մեր ելանել ընդդէմ
նոցա . . . Բայց թագաւորն եւ Գրիգոր . . .
Որոց եկեալ յառաջն (էջ 45) արգելոին
զնա ի գլուխ Արձանին . . . Իսկ զօրն հիւսիսի
որպէս զիպող ժամանակ գտեալ, յարձակե-
ցան . . . Եւ ապա դարձեալ թագաւորն ի փոքր
կոտորածէն, ել ի պլուխ Արձանին . . . թա-
ղաւորն Հիւսիսոյ . . . առաքեաց թուղթ առ
(էջ 46) Տրդատ՝ թէ եկ ի վաղիւն տացուք
պատերազմ . . . Իսկ իրբեւ ամենայն զօրքն
սկսան ընդդէմ իրերաց անցանել, ձայն բար-
ձեալ արքայն Հիւսիսոյ տէր. Արքայ Հայոց,
ինձ մաաիր : Եւ իրբեւ եկին ընդդէմ իրերաց,
սկսան իրբեւ զմրճաւորս յարահաւաց, կամ
իրբեւ զուսնածս որք պատեն զլանթն հրայ-
րեացս մինն առնայր եւ միւսն իջուցանէր :
Քանզի արքայն Հիւսիսոյ մեծահասակ էր եւ
կորովի իրբեւ զՏրդատ եւ բազում կոփեալ
միմեանոյ, ոչինչ եղեւ :

§ 27. Բայց սկսաւ պակասիլ արքայն Հիւսիսոյ .
էջ 46, եւ զիաացեալ եթէ վնասելոցեմ, եւ քանզի
25-34
էջ 47, ծօպանաւոր էր՝ ածապարեաց եւ ձգեաց եւ
1-10

ԱՂԹԻՒՐՆԵՐ

Կ. Եւր. . . . Զոր տեսեալ թագաւորին Բաս-
 Բ. 85 լաց, մօտ հասանէ յարքայն (Տրդատ). եւ
 42 168, հանեալ յասպազինէն զներդեայ քեմխտա-
 19-30

զճօպանն, եւ արդեւ զազ[մերն ընդ պարս-
նայն եւ փութանակի դարձաւ եւ կղ[մեաց
զճօպանն, մինչ զի, եւ շխարաց բնաւ շարժեւ
զձեռն Տրդատ: Եւ մտրակեալ զկուշտ երի-
վարին զկնի Գեղոս հոնին, այնպէս փութա-
ցեալ մինչ զի ոչ ետ քայլել նմա առաջի
իւր տասն քայլ: Իբրեւ եհաս նմա, ասէ.
կատաղի շուն, խառանեցեր զկնի քո ջլացդ:
Եւ ամբարձեալ զաջ ձեռն իւր ի վեր, իջու-
ցանէր պուսերն ի վերայ ձախոյ թիկոնն
Վեղոս հոնի. եւ անցուցեալ ընդ գօտին, եւ
զոշն երիվարին հանդերձ գլխովն բաժանեալ
յերկիր ձգեաց: Եւ այն էր դարմանալի, զի
զլուին եւ աջ ձեռնն եւ աջ ստն ընդ մի-
մեանս եւ ոչն երիվարին ընդ մէջ հերձեալ
թաւալէին: Զոր իբրեւ ետես իշխանն Ան-
գեղտանն ի վերայ ածեալ զահեակ թեւն,
եւ ձայն տուեալ ասէր. իշխան Սիւնեաց, ի
մէջ ած զգունդ այծուցդ, զի անկաւ Հոնն քօշն:

§ 28. Իսկ նա ընդ մէջ ածեալ, եհատ զգօրսն. եւ
էջ 47, անցեալ յաջ թեւապետն Հիւսիսայ, ասէ
10-33
էջ 44, . . . եւ յարձակեցան ի վերայ զօրացն Հայոց,
39 տմ: Եւ սկսան (էջ 48) յանխնայ կոտորել. . .
բողոքն. Զոր իբրեւ դարձաւ թագաւորն եւ իշխանքն
24-48 Եւ իջին առ Ս. Գրիգոր ի տեղին,
10. աւր Ս. կարապետն էր, մեծ գահաւթիւն Բա-
տումայ եւ պաաարազս ողջակիղաց մատու-
ցանէին սպիտակ¹ զուարակաց եւ նոխազաց
եւ բազում գառանց . . . Իսկ նոքա որք
փախսաական գնացին մինչեւ ի Հարբ . . .

¹ Համմ. Բէթանէիէն էջ 33, տող 5-17^ս. . . ողի-
ր-ի ցլուք եւ ողիք-ի նիւղօք, սպիտակ ձիւղք եւ սպիտակ
ջորովք . . . զհայրենեաց պաշտամանց տեղին մեծարէր
(Խոսրով):, Դ. Հեւ:

Ա Ղ Բ Ի Ի Ր Ն Ե Ր

42¹⁶⁹₁₋₆ պատ պտրտնն¹, եւ կորովութեամբ յիշաւ
յեառուսակողմանէ, ճարպ գիպեցուցանէ յուս
ձախտկողմանն եւ յտնութ աջտկող-
մանն. զի էր վերացուցեալ զձեռն ածել
ուսմբ սուսերաւ. եւ ինքն վառեալ վերտ
պտհպանակօք, ուր ոչ գծէին նետք: Եւ
քանզի ոչ խառն շարժել յետմբ զհակայն,
զլանջիւք առ երիվարին. եւ ոչ այնչափ
ինչ շութ ափետց մարտիւ շէշէլուն, քան
թէ ահեակ ձեռամբն ի ներդեայն տճա-
պարեալ սկային, եւ սասակութեամբ ու-
ժոյն զիւրեաւ ցանցեալ, ի ճահ գիպեցու-
ցանէր զերկոսայրին, եւ ընդ մէջ կարէր
զայրն եւ ընդ զոյգ պարտնոց ին զիւ-
րէն շէշէլուն: Իսկ զօրացն ամենայն ի տե-
ռեալ զթագաւորն իւրեանց եւ զզօրաւորն
միջակտուր յայնպիսի ահաւոր բազկէ լետլ,
ի փախուսա դտունային. զորոց զհեա մտեալ
Տրդատ, վտրէ մինչեւ յաշխարհն Հոնաց:

Անյայտ.

¹ Տրդատի նահապետութեան նկարագրութիւնը խո-
րենադին քաղաւմ է Յուդէոսից (Bella Jud. VII, 29), որ
այս անգրք վերագրում է՝ Ներոն կայսեր ժամանակակից՝
Հայոց Տրդատին (Ա.)՝ Ալանների ի Հայո արշաւելու միջոցին,
— այն զանազանութեամբ միայն, որ Ա. պարու անգրք փո-
խագրում է մեր Պատմութեան Հայրը Դ զար՝ համանուն
Հայ թագաւորին յաակացնելով այն: — Չենոմ՝ իրրեւ ԼԲԵԹ
Տրդատին ժամանակակից, չէր կարող անշուշտ այսպիսի մի
գէպքի վկայութիւնը հառաատել:

Զ Ե Ն Ո Ր

Եւ որ գնացին ի դաւառն իւրեանց, էին վեց
(էջ 49) հազար. բայց մինչ ի Տարօն մօին՝
յիսուս եւ ութ հազար էին . . . Զոր եւ զկնի
այսորիկ՝ եթէ կամի ոք իմանալ, յայլ պատ-
մագրէ ծանկցէ. բայց առ ի մենջ այսօքիկ
պատասխանի բաւական լիցի ձեզ . . . Արդ-
ազօթիւք ձերովք պահեսցէ Տէր զհաւատս մեր
եւ զձերդ ի խաղաղութիւն շնորհիւ Տեառն:
Ողջ լըրուք ի Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս:

Հ Ե Մ Ե Մ Ը Տ Ե Կ Ը Ն Ա Ղ Ի Ի Ս Ը Կ

Զ Ե Ն Ո Ր Ի Ե Ի Ի Ի Բ Ա Ղ Ի Ի Ի Բ Ն Ե Ի Ի

§ 1.	էջ 20	տող 1—8	Ա. Բ. Բ. էջ 29 (տող 1—431, (13—14) 31 (24— 26), 32 (1—2, 24, —25), 33 (2—21) 35 (1—11).
§ 2.	20	8—11	Ա. Բ. Բ.
§ 3.	20	11—18	Ա. Բ. Բ. 36 (12—24), 37 (8— 19), 38 (18—26), 39 (1—2), 41 (14— 17).
	21	1—9	
§ 4.	21	10—11	Ս. Բ. Բ. 36 (19—20).
§ 5.	21	11—27	Ս. Բ. Բ. 155 (1—8), Բ. 74, 160 (15—24), Բ. 80.
§ 6.	21	28—30	Ա. Բ. Բ. 40 (23—26), 41 (4— 6).
§ 7.	21	30—33	Ա. Բ. Բ.
§ 8.	21	34—36	Ս. Բ. Բ. 36 (17—18).
§ 9.	21	36—36	Ա. Բ. Բ.
	22	1—4	

Ա Ղ Բ Ի Ի Ր Ն Ե Ր

	22	4—7	Վլ-բ. Ս. Յ-ի-բ-յ. (Ս-ի- Ի-Բ. 5 (12—15).
	22	7—17	Ան-յ. յ.
	22	17—21	Վլ-բ. Ս. Յ-ի-բ-յ. (Ան- (ս. 16—17).
§ 10.	22	22—36	Ս. Ի-բ-յ. 160 (24—27), 161 (3—14) Բ. 80.
§ 11.	22	36—37	Ա-ի-բ. 49 (1—2), 43 (16— 24), 102 (1—10), 103 23 1—11 (2—11), 164 (17— 25), 165 (9—11), 167 (5—9), 171 (11 —17), 183 (4—6) 181 (17—1.).
§ 12.	23	11—15	Ան-յ. յ.
§ 13.	23	16—32	Ա-ի-բ. 518 (8—25), 551 (7 —15), 596 (1—11), 597 (22—27), 598 (1—8), 602 (13— 16), 603 (2—3), 604 (5—8, 20—24), 607 (14—20).
§ 14.	23	34—37	Ան-յ. յ.
	24	1—31	

§ 15.	24	32—34	Ա. Բ. 604 (23—26), 605 (1—6).
§ 16.	24	34—35	Ա. Բ. Բ.
	25	1—4	
§ 17.	25	4—6	Ա. Բ. 606 (9—26).
§ 18.	25	6—29	Ա. Բ. Բ.
	26—31	ամբողջ	
	32	1—9	
§ 19.	32	9—26	Ա. Բ. 585 (18—26), 586 (1—2), 587 (22—26), 588 (1—13).
§ 20.	32	26—36	Ա. Բ. Բ.
	33—34	ամբողջ	
	36	1—6	
§ 21.	35	9—17	Ա. Բ. 620 (15—25), 621 (7—25), 622 (13—14), 623 (7—15).
§ 22.	35	17—36	Ա. Բ. Բ.
	36—37	ամբողջ	
	38	1—7	
§ 23.	38	7—19	Ա. Բ. 607 (25—26), 608 (1—11).
§ 24.	38	19—36	Ա. Բ. Բ.
	39	ամբողջ	
§ 25.	40	1—6	Ա. Բ. 645 (21—26), 649 (19—23), 650 (4—7), 653 (15—17).
§ 26.	40	7—28	Ա. Բ. Բ.
	41—45	ամբողջ	
	46	1—25	
§ 27.	46	25—34	Ա. Բ. Բ. 168 (19—30), 169 (1—6), Բ. 85.
	47	1—10	
§ 28.	47	10—35	Ա. Բ. Բ.
	48, 49	ամբողջ	
		ժողովուրդի	

ՄԱՍՆ Բ.

ՔՆՆԵԼԵԹԱՏՈՒԹՅԱՆ

Անցնինք այժմ մի առ մի քննելու նախնութեաց յօդուածները:

§ 1. Այս յօդուածում ուշադրութեան արժանին այն է, որ Ագաթանգեղի «*Բնութեան եղբայրութեան*» դարձուածը ուղղակի «*եղբայրի է փոխած*, — որ ոչ թէ Ջենորի ճշգրտութեան կամ զգուշաւոր քննութեան վերագրելու է, այլ միայն իւր իսկական աղբիւրը բառացի չկրկնելու դիմամբ՝ պատահական բառադարձութեան: Եղբայր (*ἀδελφός*) ունի նաեւ Ագաթանգեղի յոյն թարգմանութիւնը՝, — որով սերեմն խոսքով եւ Արաւական եղբայրներ են ճանաչվում եւ Ասղարը թագաւորի որդիք: — Ս. Գարագաշեան¹ փաստօրէն մի անգամ եւս ապացուցանելով խոսքով, Արաւականի որպէս եւ Անակի հարազատութիւնը՝ մոռանում է սակայն յիշել՝ թէ ում որդիքն էին դուքս, ով էր դուքս հայրը: — Այստեղ պատեհ չէ երկար կանգ առնել այս խնդրի վերայ, բայց համառօտակի կը դիտեմ միայն, որ՝ ըստ իս՝ աւելի հաւանական է ենթադրել, որ այդ Ասղարը, խոսքովի հայր Ասղարը, ոչ թէ Հայոց, ինչպէս սովորաբար ընդունում են մեր տոհմային պատմագիրները, այլ Պոքթեաց թագաւոր էր: Թէ արեւմտեան պատմիչների միաբերան վկայութիւններից եւ թէ դրամներից ուցումներից պարզ երեւում է, որ Արագած (Ե.)

¹ Agathangelos und die Acten Gregors von Armenien, neu herausgeb. von P. de Lagarde. Göttingen, 1887, p. 8.

² Զննական Պատմութիւն Հայոց, Կ. Պոլս, 1880, էջ 88—89.

Պարսից կամ Պարթեւաց Վաղարշ Դ-ի (191—209 Յ. Ք.) սրդին էր, որ եւ՝ հալածելով իւր եղբայր Վաղարշ Ե-ին՝ բռնի անարարաւ Արեւոյ գահին (216—227)՝ — Արդ՝ ընդունելով համաձայն տոհմային պատմութեան՝ Խոսրովի եւ Արաւականի եղբայրութիւնը, որ հաստատուում է նաեւ արաւ-քին պատմիչներից,² երկուսն եւս սերեմն Պարթեւաց Վաղարշ Դ-ի որդիքը պէտք է ճանաչուին՝ մէկը թագաւորելով Պարսկաստան եւ միւսը Հայոց աշխարհ՝ ինչպէս յաճախ պատահած է Արշակունեաց հարստութեան մէջ՝ սկսեալ հին ժամանակներից,³ նաեւ մի անգամ աւանդական իրաւունք դարձած է եւ ի հարկէ այն պատճառով էր Հայոց Արշակունին երկուքէ համարվում, որ Պարսից Արշակունու կամ Արքայից արքայի կրտսեր որդին կամ եղբայրը Հայոց աշխարհն էր թագաւորում՝ մեծ կամ անդրանիկ որդուն պահուելով Արեւոյ կամ — ցին գահը։ — Այսու՝ Հայոց Վաղարշ թագաւորի վաւերականութիւնը, այնպէս ինչպէս Խոսրոնացին է աւանդում (Բ. 65), — այսինքն իբրեւ հայր Խոսրովի՝ բնականաբար խախտվում է. թէեւ նայն (Վաղարշ) անունով Հայոց՝ ժամանակակից նաեւ զաշնակից Պարսից համանուն Վաղարշ Դ-ին՝ թագաւոր յիշվում է արեւմտեան պատմիչներից 195—218

¹ Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsaciden, von A. v. Gutschmidt. Tübingen, 1888, p. 133.

² Procop. de Aedif. Just. III, վկայում է, որ Արաւական թագաւորեցրեց իւր եղբորը Հայերի վերայ՝ փախանակ Խոսրովի՝ Արշակ կոչելով նորան, թէրեւս այդ անունը ընդհանրապէս արքայի նշանակութեամբ գործածելով, որ անուրի չէ եւ այլ մասնաւորներին։

³ Օր. Վաշ. (16—18 Յ. Ք.), որ Պարթեւաց Հրահա Դ-ի որդին էր, Տրքաթ (Ա.) Ներսէի ժամանակակիցը, որ Պարթեւաց Վաղարշ Ա-ի եղբայրն էր (Tacit. Annales, II, 3. XV, 13)։ Նոյնպէս Պարթեւացի (մօտ 110 թ.) որ Պարթեւաց Բակուր թագաւորի որդին էր (Dio. LXVIII, 17).

թուերին. նա մեռաւ բանախ մէջ՝ Հռոմում եւ նորան ժառանգեց իր որդին Տրդատ (Բ)՝ տարրեր Մեծն Տրդատից (Գ.) — Անառնիոս կայսեր օրով՝

§ 2. Ի՞նչ հաշիւ եւ պահանջ ունէր Ճենաց արքայն միջնորդ լինելու Հայոց եւ Պարսից մէջ. Ճենաց ուր, Հայք ուր — Արդեաք այս ճենանոյն չէ՞ որ 22-րդ էջում պատահում է ձեռագիրների ասարբեր ընթերցումածով նաեւ «Ճահէն եւ Դարդանդայ» կամ «Դարբանդայ»,² եւ որ գուցէ հիւսիսային Կովկասում որոնելու է։ — Ս. Էջմիածնի 2 ձեռագիրները³ (մէկը հաւանականօրէն ԺԳ. եւ միւսը ԺԵ. դարու) ունին անմիջապէս § 1-ից յետոյ. «(. . . գերութեամբ) Որ թէպէտ բազում անգամ (արքայն Ճենաց) յղեաց նմա (խոսքովու) պատարագս եւ հրեշտակս խաղաղութեան, այլ ոչ եղեւ հնար գաւանել (Ա. ձեռ. գ. դաւանել) զխաղաղութիւն, թէպէտ եւ բազում անգամ եղեւ միջնորդ . . . » — որ պակասում են ապագիր օրինակներում եւ որ յետին յաւելուած համարելու է։ Եւսմենայն դէպս Հայ եւ Ճեն ազգերի դեռպանական յարաբերութիւնների մասին Գ. դարում ոչինչ յայտնի չէ՝ ոչ մեր եւ ոչ օտար պատմիչներին։

§ 3. Այս 16 առջն եւս համառօտութիւն է Ազաթանգեղի 5 երես բնագրի, օրի խօսքերից բաւական թուով՝ հակառակ հեղինակի կամքին՝ պահպանուել են այստեղ։ Ի միջի այլոց՝ Ագաթանգեղի «ձիւնառոյշ» բառը (էջ 40), օրով նկա-

¹ D i o, LXXI—LXXVIII.

² Ուրտնի- (Ա. էջ 79) ունի «Ճենաց եւ Դարդանդայ», Աւրտնի (հրա. Էջմի. էջ 54) «Ճենաց եւ Դարբանդայ», Ներքոյնի Լուսաւորի (Սոփ. Ե. էջ 48) «Ճենայ եւ Դարպանայ», Հ. Չահլեռի ձեռագիրը ունի «Ճահէն եւ Դարբանդայ» (Պատմ. Հայոց. Ա. էջ 614)։

³ Լազարեան Ճեմարանի Մասնագիտական դասօրանների (Լիկէնի) մասնագործանում կայ Ջենոբի Պատմութեան մի Բազմաբանութեան (ձեռագիր) Ս. Էջմիածնի 3 ձեռագիր եւ 2 ապագիր հրատարակութիւնների հետ՝ աշխատասիրութեամբ Պր. Ա. Պիտանեանցի (1891 թ.)։

բազրում է նա դարնան պատճառով Երասխ գետի բարձրանալը: Չենոր «Ջրասույզ» է փոխում՝ առանց ակնարկելու ֆեդի մոտին, ուստի եւ անհասկանալի է մնում «Ջրասույզ» բառի գործածութիւնը:

§ 4. Թէ Սերէսս ծանօթ էր հեղինակին՝ այդ երեւում է եւ այլ տեղից. հմմտ. § 8: Բացի դրանից անուշողիբ թողնելու չէ նաեւ Յովհան Մամիկոնեանի փոխառութիւնները Սերէսոյց՝ տեղ տեղ տեղափոխած բառացի (հմմտ. օր. Յովհ. Մամիկ. էջ 12, 13, 14 եւ Սէքէս, էջ 40, 41, 42):

§ 5.) Այս երկու յօդուածը քաղուած են ան-

§ 10.) միջապէս Խորենացու Բ. գրքի 80-րդ զլմից: Ինքը Պաամասայրը այս մանրամասնութիւնները առել է՝ իւր առելով՝ Արտիթ էս եպիսկոպոսի թղթից, որ սակայն միւս մատենագիրներին անծանօթ է մնացել: Բարեբաւ անունը, որ քանիցս պատահում է այստեղ՝ ըստ վերոյիշեալ Ս. Էջմիածնի 2 գրչագիրներին, գրվում է Բարեբաւ, որպէս եւ Աբդուի փոխարէն Աբդուաւ ունին Ս. Էջմիածնի մի ձեռագիրը եւ Ա. ոսկողիբը (Վ. Պոլիս, 1719): Յետին պտամիշներից Աբդուաւ են գրում Աբդուի տեղ նստել Կիրակոս եւ Թոմոս Մեծոփեցի:

§ 6. Այս յօդուածը, ինչպէս պարզ երեւում է, կրճատած է Ագաթանգեղոսից:

§ 7. Անշարտ պրիւրից քաղած եմ համոզում եմ այս յօդուածը՝ Գրիգորի մոյր Ոգնի արժանահաւատ պտամագիրներին անծանօթ մնացած անունը մէջ բերած լինելու. պատճառով չին գրականութեան մէջ այդ անունը մի անգամ եւս պատահում է Բորթնոյիմէոս Առաքեալի վկայութեան: մէջ, ուր Ոգնի է կոչվում Սանաարուկի հաւատացեալ քոյրը, — մի գրուած, որ ըստ իսկագումար է Թագէոս Առաքեալի վկայութեան՝ նմանութեամբ եւ հետեւողութեամբ՝ ոտրոնից

¹ «Սփ. Հայկ.», ԺԲ, էջ 26:

² «Սփ. Հայկ.», Ը:

բաւական ուշ եւ հաւանականօրէն է. դարուց յետոյ, — Ուրնի անունը ձեռագիրներում գրվում է պէսպէս ձեւերով. մի քանիսը ունին Թագոնի¹, այլք՝ Ագոնի² եւ մանք՝ Ուրնի, որից գուցէ եւ առաջացել է Ուրնի. Սորա սառազաբանութիւնը գտնէ եւս դժուարանում եւս մեկնել. Ուրնի ունին նաեւ Լուսաւորչի ներքողեանները³, որ ԺԲ. դարուց յետոյ են գրուած երեւում:

§ 8.) Ութերորդ յօդուածը, որ հաղիւ երկու

§ 9.) սողից է բաղկացած, ինձ թվում է՝ Սերէոսից պէտք է փոխ առած լինի Ջենոր կամ ուր է Տարօնոյ Պաամաւթեան հեղինակը: Միայն թէ այդանդ պատահում է Սերէոսին, որպէս եւ աւելի հնագոյն պատմիչներին անծանօթ Սոքրէն անունը, որ ինձ ոչ լիովին ստոյգ է երեւում: Ինչ ներորդ յօդուածում, (որ եւ առայտ աղբիւր եւս անուանում), արդէն մէջ է բերած Սուրէնի եւ Լուսաւորչի ազգակցութիւնը Ջոնի հետ, եւ այդ առթիւ բաւական խառնակ ոճով եւ անաեղի յիշուած է Ջոնի քոյր Ասկոնէն, սոցա մայր Խոսրովուհին եւ վերջինիս ամուսինը — պարզ չէ՝ արդեօք Հեփթաղի թագաւորը Ջուանշիր թէ Տիրան թագաւորը, որոնք բոլորեքեանն եւս կասկածելի են թվում:

Կանգ առնենք նախ Յակոբի կամ որ նոյնն է ըսա Ջենորայ՝ Ջոնի եւ Լուսաւորչի ազգակցութեան խնդրի վերայ:

Ազգային հնագոյն մատենագիրներին այդ ազգակցութիւնը բնաւ ծանօթ չէ. Ջոնի մասին Ազգաթանգեղ եւ ոչ մի խօսք չէ յիշում. Բուզանդ՝ պատմելով Մծբնայ եպիսկոպոս Եակոբի՝ հարաւային Հայոցաշխարհում գործած հրաշքների մասին, հետաքրքրական դիտողութիւն է անում. — «որում

¹ Չոյն, Պաամ. Հայոց, Ա. 586:

² «Սոք. Հայ.», Ե. էջ 36 եւ 80:

անուն Յակոբ՝ փոխանակ՝ Զէս-ն Պարսիկ կոչէր¹։ Նոյն հրաշքները տեսի համառօտ կրկնում է եւ խորենացին (Գ. 7)։ Բայց երկուսն եւս ոչ մի ակնարկութիւն չեն անում Լուսաւորչի հետ ունեցած նորա ազգակցութեան մասին, որ անշուշտ չէր կարող անյայտ մնալ նոցա, եթէ այդպիսի ինչ արդարեւ եղած լինէր։ Նոյնը ասելու է եւ Ասողիկի մասին, որ ծաղկաքաղ է անում խորենացուց եւ քայլ առ քայլ հետեւում նորան։ Իսկ Յովհաննէս կաթողիկոս եւ Թոմա Արծրունի Յակոբ Մծրնացու անունն անգամ չեն յիշում։

Նոյն իսկ «Զգօն» զրբի հայերէն թարգմանութեան² սկզբում անվաւեր թղթի («Ս. հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին առ Ս. Յակոբ Եպիսկոպոս Մծրին քաղաքի») յիշատակարանից, որպէս եւ «Վտան հաւատոյ» ճառի Լուսաւորչին ընծայած խորադրից (որ նոյնպէս պակասելով Ասողի բնադրում՝ յետ մամանակի յաւելուած լինելու է.³) — չէ երեւում, որ այդ երկու անձանց մէջ որ եւ է ազգակցութիւն կար։ Իսարձեալ՝ Յակոբի վարժերից (զույցէ հնադոյն) կան այնպիսիք, ուր բնաւ չէ յիշվում ոչ նորա ծագումը եւ ոչ որեւէ ազգակցութիւն Լուսաւորչի հետ⁴։ Ազգակցու-

¹ Ի՛յոպէս եմ որդայում ես բնագրի (Դպ. Գ. 44. 10) «Յակոբ փոխանակ — զէս-ն Պարսիկ կոչէր», մասամբ միայն ընդունելով Պր. Եղիշէ Մատթեոսեանի (Պատմա-բուզանդ, 1890, էջ 30) ասած խառնարանային սրբապատկերութիւնը («Յակոբ ոչքի չէ — Ան-է-Ղաւն Պարսիկ կոչէր»)։ Համեմ. Գեղեցիկ-Յակոբ Jacobus cognomento Sapiens Nisibenes nobilis Persarum modo civitatis episcopus (Հ. Գ. 2-րդ-ն-ի-նի Մատենադարան Հայկ. Թարգմ. էջ 23)։

² Գիրք. որ կոչի Զգօն. Կ. Պոլիս, 1823։

³ Մատենադարան Հայկ. թարգմ. էջ 31—33։

⁴ Այդ տեսակին է պատկանում նաեւ Ս. Եղմիածնի Մատենադարանից մի քանի քանի գրչագիրներից թիւը, որ յաւելուած է ԺԲ—ԺԳ. դարաւ Զգօնի ճառերի սկզբին — իւր դրութեամբ ըստ երեւութիւն մամանակակից ճառերին (քաղաքի. — գրչութիւն) եւ բովանդակութեամբ բառական տարբեր «Սոփեթի», (ԻԲ.) եւ Կ. Պոլսում հրատարակած Զգօնի «Վարքից»։ Օղակում եմ գէպից իմ ընդ-

Թեան դադարիւրը առաջանալուն գուցէ առիթ
առած լինի՝ Զգօնի ճառերի հայերէն թարգմա-
նութենից բաւական յեաղ եւ յամենայն դէպս Ե.
դարուց զինի — Լուսաւորչի նամակում գործա-
ծած «Եղէյր»¹ բառը, որից՝ ըստ իս, առաջինը օգ-
տուած պէտք է լինի եւ այն՝ դեռ բաւական չա-
փաւոր, Յակոբի մի հին վարքագիր՝ աւանդելով.²
«Եւ ոմանք (°) հակառակին յառաջին բանս, ոչ ա-
սելով զնա յազգէն Արշակունեաց, կամ հօրաքեո-
սրդի Ս. Գրիգորի, զոր մեք սերտ գտեալ եւ
հաւանեալ ի գրոց Ասորւոց . . . Դ : Այնուհետեւ
պատմում է նա համառօտ՝ թէ երբ որ Գրիգորի
դայեակները փախցրին նորան Կեսարիա, նորա
«համացեղ» Յակոբին եւս իւր դայեակը տարաւ
Կապպադոկիա, ուր եւ «անեալ եւ լցեալ աստուա-
ծային իմաստիւք եւ ազգմամբ Ս. Հոգւոյն յուղի
անկեալ գայր հասանէր յերկիրն Ասորւոց, մերձ
ի քաղաքն Մծրին . . . Դ : — Այսքան : Անանուն
վարքագիրը դեռ չէ յիշում ոչ Յակոբի հօր, մօր
ու քրոջ անունները եւ ոչ նոցա կեանքին վերա-
բերեալ պարագաները : — Յակոբի միւս վարքա-
գիրը (ըստ ժամոտնակին աւելի յեաին), որ մեծ
աարբերութիւններ ունի հնից, ի միջի այլոց առաջ
է բերում արդէն Մծրնայու բոլոր ազգականների
անունները՝ մանրամասնութիւններով հանդերձ,
թէ եւ յայանի չէ՝ ո՞ր աեղից, «Ս. Յակօբ Մծրնայ
հայրապեան էր ազգաւ Պարթեւ եւ ազգական Ս.
Լուսաւորչին մերոյ, զի էր որդի Խոորովոմէայ՝ քեռն
Անակայ որ էր հայր Լուսաւորչի մերոյ : Այս Ա-

հակալութիւնո յայանել Գերայ. Սրբազան Արիտակէտ
եպո. Սեդրակեանին, որ ըստ իմ խնդրանաց, հաճել էր
ուղարկել ինձ յիշեալ ձեռագրի պատճէնը :

¹ « . . . Եայում ամենայնի եղբայր եւ այնպէս
հաւատացեալ եմ, աղայեմ զքեզ, զի գրեցեո եւ խելա-
մուս արաոցեո զիւ, թէ որպիսի գործ պիտոյ է այում հաւա-
տոյ մերոյ եւ հանգուոցեո զիւ : » (Լուսաւորչի նամակի վեր-
ջը. տես Զգօն, էջ 4-5.)

² Սոփերք Հայկականք. ԻԻ. էջ 5-7 :

նակյարժամ փախսական եղեւ տամբ իւրով յերեւոյ արքային խոսրովու՝ հորն Տրդատայ, յայնժամ որպէս զմանունն Գրիգոր փախսական բերին ի կետարիա, նոյնպէս ընդ նմին եւ (զ)Յակօր բերին անդ, ուր սնաւ եւ սւռաւ զհաւատո քրիստոնէութեան: Իւր եւ այլ մանուկ մի Սուրէն անուն եղբայր Լուսաւորչին. սա տարեալ եղեւ ի Պարսկաստան եւ սնաւ ի ձեռն խոսրովուհեայ մօրն Յակօրայ: Եւ Յակօր ունէր առ իւր ի կեսարիա զքոյր մի Սուրէն անուն, որ յեա աճման հոռակի ստիպեաց զՅակօր տանել զինքն ի Պարս. վասն որոյ եւ Յակօր տուաւ զքոյր իւր եւ տարեալ ի Պարս, ուրանոր ամուսնացաւ Սակդեն, եւ Յակօր . . . ըստ իրենցն այն շնորհաց՝ ոչ կամեցաւ կալ ի Պարսկաստան առ մերձաւոր արքունիո, այլ թողեալ զամենայն ազգականս իւր, եւ եւ գնաց ի կողմանս Ասորոց . . . մերձ ի քաղաքն Մծրին՝ . . . 12

Իսկ Զենոր՝ կրկնելով վերջին վաքապարի աւանդած Յակորի ազգականների անունները, նոր պարագաներ եւս աւելացնում է սոցա մասին, որ բնաւ անծանօթ են յիշեալ վարդապետներին. այն է՝ Լուսաւորչի եղբայր Սուրէնի ճեշնաց եղբւրջ Բնուէն Բնուէնի Բնուէնի ԺԹ Գրէ. — Լուսաւորչի հօրաքոյր եւ Յակորի մայր խոսրովուհու ամուսին Հեթեւոյն Բնուէնի անունը Զոռնչի եւ իսկոյն կրկին անդամ նոյն խոսրովուհու ամուսին Տէրն Բնուէնի անուն յիշելը եւ նորա մահը, որին ուղանել էր պատերազմում Լէնոյ Ուրէն Գրէ. — Յակորի քոյր Ասկդեն, նորա ամուսնանալը, նորա Գրէն, որ Բնոյ Գրէն Գրէն Գրէն Գրէն Գրէն Գրէն, զոր յետոյ Տրդատ բմբռնեաց, տուած է Զենոր, մինչ առ արքայն Յունաց էր . . . 13 — Զենոր մինչեւ անդամ ցոյց է առլիս այն ազգիւրը, որից քաղել է ինքը այս ազգականութիւնները . . .

¹ ԶԳՆ, էջ 407:

² ՏԵՍ վերջ, էջ 8, 10:

«Ընթերցի՛ր զԹագաւորութիւն Հեփթաղենիկայ
Հելլենացի գրով եւ կամ զԹագաւորութենէն Ճե-
նաց, զոր գտանես յՈսհա քաղաքի, առ Բարդ-
պատմագրի՛»¹

Քննենք մի առ մի այս յաւելուած պարա-
գաները՝ «կսելով Լուսաւորչի եղբայր Սարգիսը»² :

Ազաթանգեղոս՝ պատմելով Անակայ ցեղի կո-
տորման մասին, ասում է՝ թէ «միայն երկուս ման-
կանս փոքրկունս յարգւոցն Պարթեւին պրծու-
ցեալ ոմն ապրեցուցանէր ի ձեռն դայեկաց ուրումն՝
զմին ի կողմանս Պարսից եւ զմին ի կողմանս Յունաց
առեալ փախչէին»³, առանց յիշելու նոցա անուննե-
րը։ Յաջորդ էջերից երեւում է, որ Յունաց կող-
մերը փախցրած մանուկը՝ այնտեղ կրթուելով
քրիստոնէական ոգով, Գրէգոր է կոչուել։ Բայց թէ
Խնչպէս էր Պարսկաստան փախցրած մանուկի ա-
նունը եւ ինչ եղաւ նորա վիճակը, ոչինչ չէ ասում
պատմագիրը։

Սորանից սչ աւելի աւանդում է եւ խորե-
նացին, թէ եւ ոա իւր ձեռքին ունէր Արտիթէսի
Թուղթը Լուսաւորչի վարուց մասին⁴ :

Միայն Սեբեոսն է, որ հաղորդում է, թէ
խոսքովի կատորածից աղատուած մահապարա Անա-
կի մի զաւակին փախցրին դայեակները Պարսից
Գորգը։ «Եւ կատարեաց արքայն (Արտաշէր) ի վե-
րայ նորա զպարգեւս խոստացեալս հօրննորա Անա-
կայ դռնն իսկ զՊարթեւական զՊալհաւն անդրէն
դարձուցեալ լիաք խաբէալ մեծարեացի»⁵։ Բայց թէ
Խնչ էր այդ մանկան անունը՝ Սեբեոս նոյնպէս
լռում է։

Որտեղից ուրեմն եւ Խնչպէս յայտնուեցաւ
Գրիգորի եղբայր Սարգիսի անունը։

¹ ԱՆԳ.

² ՈՒՆԻՆԵՐԷ, էջ 41.

³ ՍԱՐԳԻՍԻ ՊԱՏՄ. Հայոց, Բ. 80.

⁴ ՍԵԲԵՈՍ, էջ 36.

ինձ թվում է, թէ որա ծագման «կղնա-
կան շարժառիթը պէտք է առած լինի Լուսաւորչի
ցեղի՝ Ս--բէն-Պահլաւ կոչումը, որ Ե. զարուց
չաա յե-յ ապրող հայ զրազեաներից սմանք նախ
իրեն՝ Լուսաւորչին եւ ապա նորա եղբորն են վե-
րագրել:

Ջենորի մի քանի ձեռագիր (երկուսը՝ Ս. Եջ-
միածնի եւ մէկը՝ Ս. Ղազարու) ապագրի «Իսկ զմիւս
եղբայր նորա (Գրիգորի), որ կոչէր Ս--բէն անունը
խօսքերին անմիջապէս աւելացնում են՝ յայտնի չէ,
ինչ անդից առնելով — «Իբրեւ ոչ-ոչ իւրոյն եւ
կամ որոյ ոչ-ոչ-ն էին եղեալ Ս--բէն . . . որից
երեւում է Ս--բէն անունն առնելով իւնը Պահլաւ
ցեղի Ս--բէն կոչման հետ: Աւելի արժանի է ու-
շագրութեան Ջենորի մի այլ ձեռագրի հետաքր-
քրական ընթերցումը՝ (ըստ իս՝ քան նախընթաց
յաւելումները հնագոյն) վերաբերեալ Գրիգորի
հետեւանողական անունակոչութեան. «Եւ միտեալ
Գրիգոր, զոր մայր եւ հայր նորա Անակչատ՝
Ս--բէն կոչէին, Այոտեղ եւս կրկնվում է առհ-
մային Ս--բէն կոչումը, բայց վերաբերութեամբ
Գրիգորին եւ ոչ թէ իւր եղբորը, որին եւ վերա-
գրել են այդ կոչումը յետին ընդօրինակողները՝
ձգանելով մի կերպ որոշել Անակի միւս որդու ան-
յայտ մնացած անունը:

Իսկ Սուրենի ճէն-ց (որ՝ ինչպէս վերը յիշե-
ցինք, մի քանի ձեռագիր «Ճահէն ունին եւ
այլք՝ «Ճենաց եւ Դարդանդայն) երկիր գնալը եւ
այնտեղ թագաւորելը, մասամբ միայն անհաւաստի
պէտք է համարել: Արդէն Ագաթանգեղի աւան-
դածը՝ մանուկներից մէկի Պարսկաստան փախցնե-
լու եւ Արտաշիւրի խոռաման մատին եւ մանաւանդ

¹ Յեւ «Ագաթանգեղ եւ իւր բազմադարեան գաղա-
նէքը» Հ. Բ. Ս--բէն-Եւս, Ղենեակ, 1890, էջ 37:

² Պահլաւերեն Ան-ի-լ-տ Անակի ուրախութիւն է
նշանակում:

Սերէոսի բաղարձակ վկայութիւնը «Բաբ Կաթալ» մեծարեացի (Արտաշիր), — տեղիք են տուել թափաւոր ծանաշելու Սուրէնին: Բայց թէ ինչու ճշմարիտ թագաւոր, երբ որ Պարսից արքայի խոստման համաձայն «Պալհաւի» տէրը պէտք է նա լինէր, եւ ինչ տեղիք է յայտնի, որ նա 19 տարի թափաւորեց Ճենաստանում, այս մնում է անստուգելի: Մնացեալ անձերն եւս հազիւ ստոյգ լինին:

Ո՞վ է Անակի քոյր խոբրով-հին. արդեօք Լուսաւորչի հետ Թակոբի ազգակցութիւնը պնդելու նպատակով չէ՞ հնարած այդ անձնաւորութիւնը, որպէս եւ նորա անունը՝ արդեօք նմանութեամբ Տրդատի քոյր՝ մեծ օրիորդ խոբ-վիդիտի չէ՞ կազմուած: Թէ՛ Ուխտանէսի, թէ՛ Վարդանի եւ թէ՛ Լուսաւորչի ներբողեանների՝ տեղեկութիւնները այս մասին յետին են եւ անշուշտ Զենոբի անմիջական ազդեցութեամբ առաջացած:

Ո՞վ է խոսրովիդիտի ամուսին Զաւանչի շէֆթաղի Բաբ-աորը, որին մի քանի տող յետոյ շէֆթաղիէն եւս կոչում է հեղինակը. արդեօք չկայ որեւէ առնչութիւն սորա եւ Սերէոսի հաղորդած ի հետ՝ Պարսից մեծ իշխան Զաւանչի² եւ Քուշանաց ազգի ու շէֆթաղի-բաբի³ մասին՝ ի նկատի ունեցելով առհասարակ Զենոբի ծանօթութիւնը Բագրատունեաց եպիսկոպոսի Պատմութեանը, ինչպէս վերը տեսանք արդէն: Զաւանչի անունն առաջանալուն առանց ազդեցութեան չէ երեւում ինձ նաեւ Վաղանկատացու՝ պատմածը Աղուանից համանունն արքայի մասին:

Ընդհանրապէս պէտք է դիտել, որ Զենոբ մեծ դիւրութեամբ բաշխում է աջ ու ձախ ար-

¹ «Սփերք Հայկական», ԵՍՍՍ:

² Սփերք, էջ 72:

³ Սփերք, էջ 67:

⁴ Պատմ. Աղուանից Մովսէսի Վաղանկատացու հրատ. ԵՍՍՍ, էջ 136:

քայական տիտղոսներ. Թագաւոր է Լուսաւորջի եղբայր Ս-բէնը, Թագաւոր է Խոսրովուհու ամուսինը Զ-աւնչը, Թագաւոր է դարձեալ Թակորի հայրը Տէր-ն, Թագաւոր է նորա սպանիչ Լինաց Ռէֆէ-ն, Թագաւոր է վերջապէս Թակորի Ասկընէ Ի-Վ Բ-բէն (ըստ լեւոնոյ՝ Հրաշէ կամ Հրշէ):

Ո՛վ է Տէր-ն Թագաւորը, որ Խոսրովուհու ամուսինն է կոչվում, թէ եւ մի քանի առաջ առաջ նոյն հեղինակի վկայութեամբ Զ-աւնչին էր նորա ամուսինը: Զենորի ձեռագիր եւ ապագիր բոլոր օրինակների այս միարեւան հասաւասած անպտաշածութիւնը ձգաում է ուղղել Ուխտանէս՝ Լուսաւորջի հօրաքոյր Խոսրովուհուն ընդունելով ո՛չ թէ Կէն Զ-աւնչին, այլ «Կէն Բ-բէն Զ-աւնչին»¹, որով Խոսրովուհու ամուսինը կամ Թակորի հայրը Տէր-ն է ճանաչվում: Ի՞նչ էր սորա ծագումը եւ սրտեղ էր նորա Թագաւորութիւնը, այնպա է մեղ:

Նոյնպէս անծանօթ է Լինաց Ռէֆէ-ն Թագաւորը, որի անունը ձեռագիրները ասարեւր են հաղորդում. Ռ-բէն, Ի-բէն, Լ-բէն-բէն (Ուխտանէս՝ շփոթելով երկու խօսքը), Ա-բէն (Աւորդան):

Թակորի քոյր Ա-բէնի անունը, որ մի քանի ձեռագիր եւս եւ Ուխտանէս եւ Աւորդան՝ ըստ երեւութին շփոթ ընթերցմամբ, Ա-բէն ունին (ԱՍԿԴՆԻ—ԱՍԿԴԻՆ), դուրսէ Ասաուածաշնչի Ա-բէնէ (տիկիին) լինի՝ փոքր ինչ աղաւաղեալ ձեռով, որ Զոօնի հայերէն թարգմանութեան մէջ Ա-շ-բէն-յ՝ բուն ասորական ձեռովն է պատահում:

Ոչ պակաս անտայգ է թվում եւ Ասկընէի որդին, որ դնալով Գ-թաց (երկու գրչագիր ունին Սակդեհնաց (°) երկիրը՝ Թագաւորում է այնա՛ղ եւ յետոյ իրր թէ Տրդատի հետ մենամարտում Յու-

¹ Ռ-բէն-ն, Լ. էջ 79:

² Այսպիսի ընթերցում ունի նաեւ Իմիի հրատարակած Ա-բէնի Ուխտանցովի թանգարանի օրինակը (էջ 53):

նաց երկրում, Ջենորի տպագիրները չունին այդ անձին անունը. բայց մի քանի ձեռագիր Հրաչե են կոչում նորան, որից ըստ երեւութին եւ առեւ են են Ուխտանէս՝ Վարդան եւ Դաշանց թուղթը:

Արդարեւ՝ Ջենոր ի հաստատութիւն իւր պատմածին յիշում է այն աղբիւրը, որից նա քաղել է իւր տեղեկութիւնները Ծրոյ § ի մասին. բայց որչափ հաւաստի է այդ աղբիւրը: Բարդուպատմագիրը, որի գրուածը՝ հեղինակի ասելով, պահում էր Ուռհա քաղաքի դիւանում, պատահում է ձեռագիրներում Բարդուպեան եւ Բարդուպեան ձեւերով, որին Ուխտանէս Բարդուպեան Ուռհայեցի է կոչում: Բարդայ կամ Բարդեան անունով Ուռհայեցի պատմագիր անծանօթ է. իսկ Բարդեան կամ Բարդընձանը՝ եթէ համահուն հռչակաւոր գնոստիկոսը ընդունինք, որ ունէր արդարեւ գրուածներ՝ թէ եւ ոչ ձեռնաց մասին յատկապէս, ապա վերջինս ծաղկում էր Բ. դարու կիսում, ուրեմն եւ ոչ մի կերպ չէր կարող աւանդել Դ. դարու ապրող Լուսաւորչի եղբայր Սուրենի, Ջուանչիւր Հեփթաղի, Յակոբի քոյր Ասկղնէի եւ նորա որդու մասին, — Բարդայ անլուր անունը՝ ըստ իս՝ նպատակով է դործածել այստեղ Ջենոր՝ իւր մտացածին պատմութեան ստուգութիւն տալու դիտմամբ:

§ 11. Այս յօդուածն եւս, ինչպէս արդէն եռնշնանակել եմ (տես վերը՝ համեմ.), ծաղկաքաղ է արած Ագաթանգեղից եւ Խորենացու Բ. Գրքի 82-րդ դիւից, որ կամ ինքը Ջենոր չէ հասկացել, կամ դիտմամբ յեղաշրջել եւ կամ նորա պատմութեան ընդօրինակողներն են շփոթել: Այստեղ՝ Ջենորի բնագրում ասած է. «իբրեւ տեղեկացաւ (Տրդատ) ի Կեայ անբոյն Գրէգորի՝ թէ դա է որդին Անակայ...» — Եթէ ըստացի ընդունենք այս

¹ Ուրդուպեան, Ա. էջ 80: — Վարդան, էջ 53: — Արդուպեան, Ա. Գրքի, 1823, «Թուղթ սիրոյ եւ միաբանութեան», ... էջ 335:

ի Հոռմ Աեղբեստրոս հաւանեցաւ, եւ պահեաղ
ինքն եւ Կսատանդիանոս թաղաւորն, եւ ամենայն
քաղաքն Իգիպտոսի, — յետ ժամանակի՝ ահ-
վաւեր յաւելուած համարելաւ է: Դեռ Ասողիկ՝
ունի միայն առաջին մասը. իսկ ամբողջը՝ Ուխ-
տանէս,¹ որ բաւաջի կրկնում է Զենորին:

§ 13 եւ 15: Այս յօդուածները համառո-
տութիւնն են Ագաթանգեղի ընդարձակ պատմա-
ծին, ինչպէս յոյց է տուած վերը, եւ այնպիսի
սձով, որպէս զի փոխառութիւնը ուղղակի շնկա-
տութիւնայն նպատակով՝ թվում է ինձ, ընդհատած
են այս յօդուածները եւ ընդարձակ միջանկեալ
զրոյց ներմուծած, ինչպէս սր է § 14ը:

§ 14. — Հետաքրքրական եւ բնորոշ է այս
յօդուածը: Զենոր, կամ ո՞վ որ է Տարօնոյ Պատմ-
ութեան հեղինակը՝ կարդալով Ագաթանգեղի
գրուածում՝ Լուսաւորչի՝ Կեսարիայից Յովհաննու
կարապետի եւ Աթանագինէի նշխարները բերելու
մասին եւ այդ տեղեկութիւնը ամբողջապէս իւր
պատմութեան մէջ մտցնելով (§ 13), — հետա-
քրքրվում է իմանալ, ինչպէս Ս. Կարապետի նըշ-
խարքը Կեսարիա բերուեց եւ որի՞ ձեռքով: Իւ
ահա սկսում է նա զրոյցներ պատմել, թէ ինչպէս
Յովհաննէս Աւետարանիչը Պատմոս կղզուց վերա-
դառնալիս՝ անցնում է Իփեսոսից Երուսաղէմ եւ
այնտեղ՝ բանալով Յովհաննու կարապետի գերեզ-
մանը, հանում է նորա մարմինը եւ իւր աշակերտ
Պողիկարպոս եպիսկոպոսի ձեռամբ ուղարկում է
Իփեսոս: Ի՞նչ ժամանակից յետոյ նոյն քաղաքի
եպիսկոպոս՝ Ակգէնոսի (°) աշակերտ՝ Փարմե-
լոս, ազատուելով Դեկաս թագաւորի հալածան-
քից, բերեց Ս. Կարապետի մարմինը Կեսարիա, եւ
ինքը մնաց այնտեղ մինչեւ Դիոկլետիանոսի օրերը:

¹ Առաջի, էջ 61:

² Ուխտանէս, Ա. էջ 93:

անուն Բակուր՝ փոխանակ՝ Զգաւն Պարսիկ կոչէր քի՝
 Նոյն հրաշքները աւելի համառօտ կրկնում է եւ
 խորենացին (Գ. 7)։ Բայց երկուսն եւս ոչ մի ակն-
 արկութիւն չեն անում Լուսաւորչի հետ ունեցած
 նորա ազգակցութեան մասին, որ անշուշտ չէր կա-
 րող անշուշտ մնալ նոցա, եթէ այդպիսի ինչ ար-
 դարեւ եղած լինէր։ Նոյնը ասելու է եւ Աստղիկի
 մասին, որ ծաղկաքաղ է անում խորենացուց եւ
 քայլ առ քայլ հետեւում նորան. իսկ Եովհաննէս
 կաթողիկոս եւ Թոմաս Արծրունի Բակուր Մծրնացու
 անունն տեղամ չեն յիշում։

Նոյն իսկ «Զգոն» զբրի հայերէն թարգմա-
 նութեան՝ սկզբում անվաներ թղթի («Ս. հօրն
 մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին առ Ս. Բակուր
 եպիսկոպոս Մծրին քաղաքի») յիշատակարանից.
 որպէս եւ «Վասն հաւատոյ» ճառի Լուսաւորչին
 բնծայած խորագրից (որ նոյնպէս պակասելով Աստ-
 րի բնագրում՝ յետ ժամանակի յաւելուած լինելու
 է.) — չէ երեւում, որ այդ երկու անձանց մէջ ուր
 եւ է ազգակցութիւն կար։ Դարձեալ՝ Բակուրի
 վաշտերից (պույե հնադոյն) կան այնպիսիք, ուր
 բնաւ չէ յիշվում ոչ նորա ծաղումը եւ ոչ որեւէ
 ազգակցութիւն Լուսաւորչի հետ¹։ Ազգակցու-

¹ Եւ այլեւ եւ որոպրում եւս բնագրի (Դպ. Գ. 92.
 10) «Բակուր փոխանակ ոչգաւն Պարսիկ կոչէր, մասամբ
 միայն ընդունելով Պր. Եղիշէ Մատթիւսանի (Փառապոս-
 ւոս զանգ, 1890, էջ 30) առաջարկած որամիտորոպրութիւնը
 («Բակուր - բաթի - ի - Ան-ի - ջ Զգումն Պարսիկ կոչէր»)։ Համեմ.
 Գիշարէ-թէ Jacobus cognomento Sapiens Nisibene
 nobilis Persarum modo civitatis episcopus (Հ. Գ.
 Զարբան-նէ Մատենադարան Հայկ. Թարգմ. էջ 23)։

² Գրբր. որ կոչի Զգոն, Կ. Պոլիս, 1823։

³ Մատենադարան Հայկ. թարգմ. էջ 31-33։

⁴ Եւ այդ անուկին է պատկանում նորերս Ս. Լեւոնա-
 նի Մատենադարանից մեր տուած զբաղիւրներէից թէկը, որ
 յաւելուած է ԺԲ-ԺԳ. դարու Զգոնի ճառերի ոկոքին՝
 — իւր գրութեամբ բոտ երեւութիւն ժամանակակից ճառե-
 րին (բոլորդիւր, — պրշութիւն) եւ բովանդակութեամբ
 բաւական աւարբեր «Սոփերթի» (ԻԲ.) եւ Կ. Պոլսում հրատա-
 րակած Զգոնի «Վարբից»։ Օգտվում եւս գեղերից իմ շնոր-

Թեան գաղափարը առաջանալուն գուցէ առթիւ տուած լինի՝ Զգօնի Ճառերի հայերէն թարգմանութենից բաւական յետոյ եւ յամենայն դէպս Ե. դարուց զկնի — Լուսաւորչի նամակում գործածած «Եղբայր»¹ բառը, որից՝ ըստ իս, առաջինը օգտուած պէտք է լինի եւ այն՝ դեռ բաւական չափաւոր, Եակոբի մի հին վարքագիր՝ աւանդելով.² «Եւ ոմանք (») հակառակին յառաջին բանս, ոչ աւելով զնա յազգէն Արշակունեաց, կամ հօրաքեռորդի Ս. Գրիգորի, զոր մեք սերտ գտեալ եւ հաւանեալ ի գրոց Ասորւոց . . . »³ Այնուհետեւ պատմում է նա համառօտ՝ թէ երբ որ Գրիգորի դայեակները փախցրին նորան Անտարիա, նորա «համացեղ» Եակոբին եւս իւր դայեակը տարաւ Ապպադոքովիա, ուր եւ «սնեալ եւ լցեալ աստուածային իմաստիւք եւ ազգմամբ Ս. Հոգւոյն յուղի անկեալ գայր հոսանէր յերկիրն Ասորւոց, մերձ ի քաղաքն Մծբին . . . »⁴ — Այսքան։ Անանսն վարքագիրը դեռ չէ յիշում ոչ Եակոբի հօր, մօր ու քրոջ անունները եւ ոչ նոցա կեանքին վերաբերեալ պարագաները։ — Եակոբի միւս վարքագիրը (ըստ ժամանակին աւելի յետին), որ մեծ տարբերութիւններ ունի հնից, ի միջի այլոց առաջ է բերում արդէն Մծբնացու բոլոր ազգականների անունները՝ մանրամասնութիւններով հանդերձ, թէ եւ յայտնի չէ՝ ո՞ր տեղից, «Ս. Եակօբ Մծբնայ հայրապետն էր ազգաւ Պարթեւ եւ ազգական Ս. Լուսաւորչին մերոյ, զի էր որդի Խսարափա՞նայ՝ քեռն Անակայ որ էր հայր Լուսաւորչի մերոյ։ Այս Ա-

հակալութիւնս յայտնել Գերապ. Սրբազան Արիստակէս եպօ. Սեդրակեանին, որ ըսա իմ խնդրանաց, հաճել էր ուղարկել ինչ յիշեալ ձեռագրի պատճէնը։

¹ « . . . Եայսմ ամենայնի եղբայր ես այնպէս հաւատացեալ եմ, աղայեմ գրեզ, զի գրեոցես եւ խելամուտ արասցես զիս, թէ սրպիտի գործ պիտոյ է այսմ հաւատոյ մերոյ եւ հանգուոցես զիս », (Լուսաւորչի նամակի վերջը, տե՛ս Զգօն, էջ 3-5)։

² Ստեփեր հայկականք. ԻԻ. էջ 5-7։

նակյորժամ փախստական եղեւ տամր իւրով յե-
րեսաց արքային խոսրովաւ՝ հորն Տրդատայ, յայն-
ժամ սրպէս զմանուկն Գրիգոր փախստեայ բերին ի
կեսարիա, նայնպէս ընդ նմին եւ (զ)Յակօբ բերին
անդ, ուր սնաւ եւ ուսաւ զհաւատս քրիստոնէու-
թեան: Էր եւ այլ մանուկ մի Սուրբն անուն եղ-
բայր Լուսաւորչին. սա տարեալ եղեւ ի Պարսկաս-
տան եւ սնաւ ի ձեռն խոսրովաւ հայ մօրն Յակօ-
բայ: Եւ Յակօբ ունէր առ իւր ի կեսարիա զքոյր մի
Սփիւն անուն, որ յետ ածման հառակի ստիպեաց
զՅակօբ տանել զինքն ի Պարս. վասն սրոյ եւ Յակօբ
առեալ զքոյր իւր եւ տարեալ ի Պարս, սիրանոր
ամուսնացաւ Սակդեն, եւ Յակօբ . . . ըստ երկնային
շնորհաց՝ ոչ կամեցաւ կալ ի Պարսկաստան առ
մերձաւոր արքունիս, այլ թողեալ զամենայն ազ-
գականս իւր, եւ եւ գնաց ի կողմանս Ըսսուց . . .
մերձ ի քաղաքն Մծրին: . . . »

Իսկ Զենոբ՝ կրկնելով վերջին վարքագրի
աւանդած Յակօբի ազգականների անունները, նոր
պարագաներ եւս աւելացնում է սոցյա մասին, որ
բնաւ անծանօթ են յիշեալ վարքագիրներին. այն է՝
Լուսաւորչի եղբայր Սուրենի ճեւաց երկերը քնլը ե-
ռնդիւն իւր իւրեւն թիւ Գրիգ. — Լուսաւորչի հօ-
րաքոյր եւ Յակօբի մայր խոսրովաւ հաւ ամուսին
Հեթումի իւրեւն անունը Զաւենիք եւ իսկոյն
կրկին անգամ նոյն խոսրովաւ հաւ ամուսին Տէր-
մաթումի անուն յիշելը եւ նորա մահը, որին սպա-
նել էր պատերազմում Լիւնաց Ուրբե արեւն. —
Յակօբի քոյր Ասկդենն, նորա ամուսնանալը, նորա
որդին, որ քնաց Գիւնց աշեւրէնը եւ եռնդիւն իւր
էնց, « զոր յետոյ Տրդատ բմբունեաց, առում է Զե-
նոբ, մինչ առ արքայն Յունաց էր . . . »¹ — Զե-
նոբ մինչեւ անգամ ցոյց է տալիս այն ազգիւրը,
որից քաղել է ինքը այս տեղեկութիւնները . . .

¹ ԶԳՆ. էջ 407.

² ՏԵՍ վերջ. էջ 8, 10.

«Ընթերցի՛ր զԹագաւորութիւն Հեփթաղենիկայ
Հելլենացի գրով եւ կամ զԹագաւորութենէն Ճե-
նաց, զոր գտանես յՈսհա քաղաքի, առ Բաբելոն
պատմագրի»¹

Քննենք մի առ մի այս յաւելուած պարա-
գաները՝ սկսելով Լուսաւորչի եղբայր Սաբէնից։

Ազաթ անդեղոս՝ պատմելով Անակայ ցեղի կո-
տորման մասին, ասում է՝ թէ «միայն երկուս ման-
կունս փոքրկունս յորդանցն Պարթեւին պրծու-
ցեալ ոմն ապրեցուցանէր ի ձեռն դայեկաց ուրումն՝
զմին ի կողմանս Պարսից եւ զմին ի կողմանս Յունաց
առեալ փախչէին»², առանց յիշելու նոցա անուննե-
րը։ Յաջորդ էջերից երեւում է, որ Յունաց կող-
մերը փախցրած մանուկը՝ այնտեղ կրթութեամբ
քրիստոնէական ոգով, Գրէգոր է կոչուել. բայց թէ
ի՞նչպէս էր Պարսկաստան փախցրած մանուկի ա-
նունը եւ ի՞նչ եղաւ նորա վիճակը, ոչինչ չէ ասում
պատմագիրը։

Սորանից ոչ աւելի աւանդում է եւ Խորե-
նացին, թէ եւ սա իւր ձեռքին ունէր Արաիթէսի
Թուղթը Լուսաւորչի վարուց մասին³։

Միայն Սերէոսն է, որ հաղորդում է, թէ
Խոսրովի կտորածից ազատուած մահապարտ Անա-
կի մի զաւակին փախցրին դայեակները Պարսից
Գոռը⁴։ «Եւ կատարեաց արքայն (Արտաշէր) ի վե-
րայ նորա զպարգեւս խոստացեալս հօրնորա Անա-
կայ զսուն իսկ զՊարթեւական զՊալհաւն անդրէն
դարձուցեալ իւր իւրեւ յանձարեաց»⁵։ Բայց թէ
ի՞նչ էր այդ մանկան անունը՝ Սերէոս նշանակա-
լուում է։

Ո՞րտեղից ուրեմն եւ ի՞նչպէս յայտնուեցաւ
Գրիգորի եղբայր Սաբէնի անունը։

¹ ԱՆԳ։

² ԱՅԲԵՆԵՔԷ, էջ 41։

³ Խորենացու պատմ. Հայոց, Բ. 80։

⁴ ԱԵԲԵՆԵՔԷ, էջ 36։

Ինձ թվում է, թէ սորա ծագման սկզբնական շարժառիթը պէտք է տաւած լինի Լուսաւորչի ցեղի «Սուրբէն-Պաճլաւ» կոչումը, որ Ե. դարուց շատ յետոյ ապրող հայ զրապէտներինց ոմանք նախ իրեն՝ Լուսաւորչին եւ ապա նորա եղբօրն են վերադրել:

Զենորի մի քանի ձեռագիր (երկուսը՝ Ս. Լ. Զմբիածնի եւ մէկը՝ Ս. Ղազարու) սպազորի «Իսկ զմիւս եղբայր նորա (Գրիգորի), որ կոչէր Սուրբէն անունն, խօսքերին անմիջապէս աւելացնում են՝ յայտնի չէ, ինչ տեղից առնելով — «Իբրեւ պաշտօն իւրոյն եւ կամ «որոյ ղպաշտօնն էին եղեալ Սուրբէն . . . որից երեւում է Սուրբէն անունն առնչութիւնը Պաճլաւ ցեղի Սուրբէն կոչման հետ: Աւելի արժանի է սուշադրութեան Զենորի մի այլ ձեռագրի հետաքրքրական ընթերցումը¹ (ըստ իս՝ քան նախորնթաց յաւելումները հնագոյն) վերաբերեալ Գրիգորի հետ անոսական անուանակոչութեան. «Եւ մկրտեալ Գրիգոր, զոր մայր եւ հայր նորա Անակչատ՝ Սուրբէն կոչէին, Այստեղ եւս կրկնվում է տոհմային Սուրբէն կոչումը, բայց վերաբերութեամբ Գրիգորին եւ ոչ թէ իւր եղբօրը, որին եւ վերագրել են այդ կոչումը յետին ընդօրինակողները՝ ձգտելով մի կերպ որոշել Անակի միւս որդու անյայտ մնացած անունը:

Իսկ Սուրբէնի ճեշուց (որ՝ ինչպէս վերը յիշեցինք, մի քանի ձեռագիր «Ճաճէն» ունին եւ այլք՝ «Ճենաց եւ Դարգանդայ») երկիր գնալը եւ այնտեղ թագաւորելը, մասամբ միայն անհաւաստի պէտք է համարել: Արդէն Ազաթանգեղի աւանդածը՝ մանուկներից մէկի Պարսկաստան փախցնելու եւ Արտաշրի խոստման մասին եւ մանաւանդ

¹ Ցէս «Ազաթանգեղ եւ իւր րազմագարեան դադանիքը», Հ. Բ. Սուրբէն-Են, Վենետիկ, 1890, էջ 37:

² Պաճլաւերէն Ան-Է-Է-Պ Անակի սրբախոթութեան եւ նշանակում:

Սեբէոսի բացարձակ վկայութիւնը «Խեղեւ
մեծարեաց» (Արտաշիր), — աեղիք են առել թա-
գաւոր ծանաշելու Սուրէնին: Բայց թէ ինչո՞ւ ճե-
նաց թագաւոր, երբ որ Պարսից արքայի խոստման
համաձայն «Պալհաւի» աէրը պէտք է նա լինէր,
եւ ի՞նչ տեղից է յայանի, որ նա 19 տարի թա-
գաւորեց Ճենասաանում, այս մնում է անստուգելի:
Մնացեալ անձերն եւս հազիւ ստոյգ լինին:

Ո՞վ է Անակի քոյր Խօօրօւնին. արդեօք
Լուսաւորչի հեա Յակոբի ազգակցութիւնը պնդե-
լու նպասակով չէ՞ հնարած այդ անձնաւորութիւնը,
որպէս եւ նորա անունը՝ արդեօք նմանութեամբ
Տրդատի քոյր՝ մեծ օրիորդ Խօօրօւիստի չէ՞ կազ-
մուած: Թէ Ուխաանէսի, թէ Վարդանի եւ թէ
Լուսաւորչի ներթողեանների՝ տեղեկութիւնները
այս մասին յեաին են եւ անշուշա Ջենորի անմի-
ջական ազդեցութեամբ առաջացած:

Ո՞վ է Խորրովիդիստի ամուսին Ջօռնչի
Հեփնօղէ Խեօօրը, որին մի քանի առդ յեաոյ
Հեփնօղէին էւս կոչում է հեղինակը. արդեօք չկայ
որեւէ առնչութիւն սորա եւ Սեբէոսի հաղորդածի
հեա՝ Պարսից մեծ իշխան Ջօռնվեհի՞ եւ Բուշա-
նաց ազգի ու Հեփնօղէ արքայի՞ մասին՝ ի նկատի
սենելով առհասարակ Ջենորի ծանօթութիւնը
Բագրատունեաց եպիսկոպոսի Պաամութեանը, ինչ-
պէս վերը տեսանք արդէն: Ջօռնչի անունն ա-
ռաջանալուն առանց ազդեցութեան չէ երեւում
ինձ նաեւ Վաղանկատացու՝ պաամածը Աղուանից
համանուն արքայի մասին:

Ընդհանրապէս պէտք է դիտել, որ Ջենոր
մեծ դիւրութեամբ բաշխում է աջ ու ձախ ար-

¹ «Սփերք Հոյկեանք», Ե:

² Սիփօս, էջ 72:

³ Սիփ, էջ 67:

⁴ Պամ. Բշուանից Մօլօփօի Կօլնիփօսօսօս,
հր. Էփն. էջ 136:

քայական տիտղոսներ. Թագաւոր է Լուսաւորը՝
եղբայր Ս-բէնը, Թագաւոր է Խոսրովուհու ամու-
սինը Զ-առնչիւն, Թագաւոր է դարձեալ Յակորի
հայրը Տէր-ն, Թագաւոր է նորա սպանիչ լիփնայ
Ռ-իգէ-, Թագաւոր է վերջապէս Յակորի Ասկդնէ
Իր-ջ -բէն (ըստ յետնոյ՝ Հրաշէ կամ Հրշէ)։

Ո՛վ է Տէր-ն Թագաւորը, որ Խոսրովուհու
ամուսինն է կոչվում, Թէև մի քանի տող առաջ
նոյն հեղինակի վկայութեամբ Զ-առնչիւն էր նորա
ամուսինը։ Զենորի ձեռագիրն է, ապագիր բոլոր օ-
րինակների այս միարեւոյն հաստատած անպտու-
շտմութիւնը ձգտում է ուղղել Ռ-խտանէս՝ Լու-
սաւորի հարաւոր Խոսրովուհուն ընդունելով ո՛չ
թէ ինչ Զ-առնչիւն, այլ «կին օր-ոյն Զ-առնչիւն»¹,
որով Խոսրովուհու ամուսինը կամ Յակորի հայրը
Տէր-նն է ծանուցվում։ Ի՞նչ էր նորա ծագումը եւ
որտեղ էր նորա Թագաւորութիւնը, անյայտ է մեզ։

Նոյնպէս անծանօթ է լիփնայ Ռ-իգէ- Թա-
գաւորը, որի անունը ձեռագիրները տարբեր են հա-
ղորդում. Ռ-իգէ-, Ի-իգէ-, լ-իգէ- (Ռ-խտա-
նէս՝ շփոթելով երկու խօսքը), Ա-իգէ- (վարդան)։

Յակորի քոյր Ա-իգէնի անունը, որ մի քանի
ձեռագիրն է եւ ու Ռ-խտանէս եւ վարդան՝ ըստ
երեւութին շփոթ ընթերցմամբ, Ս-իգէն ունին
(ՍՍԿԴԻՆ) — ՍՍԿԴԻՆ, որոյց Աստուածածնի Ա-
ննէ (տիկինն) լինի՝ փոքր ինչ աղաւաղեալ ձեւով,
որ Զգօնի հայերէն թարգմանութեան մէջ վ-ա-
րէ-յ՝ բուն ասորական ձեւովն է պատահում։

Ոչ պակաս անստույգ է թվում եւ Ասկդնէի
որդին, որ դնալով Վ-թայ (երկու գրչագիր ունին
Ստեղծեանայ (՝) երկիրը՝ Թագաւորում է այնտեղ
եւ յետոյ իրր թէ Տրդատի հետ մեծամարտում Յու-

¹ Ռ-իգէն, Ա. էջ 79.

² Եւսպիոսի ընթերցումն օւնի նաեւ Լ-իգէն հա-
տարակած վ-բ-ի Ռ-առնչիւն իմանգարանի օրինակը
(էջ 53)։

նաց երկրում։ Ջենոբի ապագիրները շունին այդ անձին անունը. բայց մի քանի ձեռագիր Հրաչե են կոչում նորան, որից ըստ երեւութին եւ առեւ են են Ուխտանէս՝ Վարդան եւ Դաշանց թուղթը։

Արդարեւ՝ Ջենոբ ի հաստատութիւն իւր պատմածին յիշում է այն աղբիւրը, որից նա քաղել է իւր տեղեկութիւնները Ծրբ § ի մասին. բայց որչափ հաւաստի է այդ աղբիւրը, Բարդուպատմագիրը, որի գրուածը՝ հեղինակի ասելով, պահպում էր Ուռհա քաղաքի դիւանում, պատահում է ձեռագիրներում Բարդուպ եւ Բարդուպ ձեւերով, որին Ուխտանէս Բարդուպ Ուռհայեցի է կոչում։ Բարդուպ կամ Բարդեան անունով Ուռհայեցի պատմագիր անծանօթ է. իսկ Բարդեան կամ Բարդունեանը՝ եթէ համանուն հռչակաւոր գնոստիկոսը ընդունինք, որ ուներ արդարեւ գրուածներ՝ թէ եւ ոչ ճենաց մասին յաակապէս, ապա վերջինս ծաղկում էր Բ. դարու կիսում, սերեմն եւ ոչ մի կերպ չէր կարող աւանդել Դ. դարու ապրող Լուսաւորչի եղբայր Սուրենի, Ջուանչիր Հեփթապի, Յակոբի քոյր Ասկանէի եւ նորա սրբու մասին։ — Բարդուպ անունը անունը՝ ըստ իս՝ նպատակով է գործածել այստեղ Ջենոբ՝ իւր մտացածին պատմութեան ստուգութիւն տալու դիւանմամբ։

§ 11. Այս յօդուածն եւս, ինչպէս արդէն ես նշանակել եմ (տես վերը՝ համեմ.), ծաղկաքաղ է արած Ագաթանգեղից եւ խորենացու Բ. գրքի 82որդ գլխից, որ կամ ինքը Ջենոբ չէ հասկացել, կամ դիտմամբ յեղաշրջել եւ կամ նորա պատմութեան ընդօրինակողներն են շփոթել։ Այստեղ՝ Ջենոբի բնագրում ասած է. «Իբրեւ անգեկացաւ (Տրդատ) ի Կեայ անեայ Գրէգորէ՝ թէ դա է որդին Անակայ...» — Եթէ բառացի ընդունենք այս

¹ Ուրդուպ. Ա. էջ 80. — Վարդան, էջ 54. — Ա. Գրգորի, Կ. Պոլսի, 1824, «Թուղթ սիրոյ եւ փառանքութեան...» էջ 335.

խօսքերը, ապա պէտք է կարծեւ, որ Տրգասո՝ Գրիգորի ծագման մասին տեղեկացաւ սորա տներ՝ այսինքն Ախարացի Գաւթի քրոջից, այն Գաւթի, որի գետեր հետ ամուսնացել էր Գրիգոր։ Մինչդեռ այս լոկ յեղաշրջումն է խորենացու հաղորդածի՝
 «... զՏաճասո Է-յէ Զ-էն (Արտաւազդայ Մանգակունւար) իշխան ի վերայ դաւառին Աշոցայ կարգէ (Տրգաս)։ Եւ էր (այսինքն Տաճաս Աշոցայ՝ քեռայր Արտաւազդայ), որ յապոյսն զդազոյց Զ-էն իւրոյ Արտաւազդայ եւ նա արքայի, նախ Գրիգոր Անակայ լինել արդի...» — խորենացու քեռայր նորին, Զենորի պաւածում է Է-յէ Զ-էն է փոխած։ — Ս. Եջմիածնի մի ձեռագիրը ունի այսանգ. «Իրեւ տեղեկացաւ (Տրգաս) ի քեռայ աներոյ իւրոյ (sic!) փան Գրիգորի, թէ դա է...», — որ ոչ պակաս անհնթեթ է, քան առաջին ընթերցումը։ Ու խոտանէս՝ որ անշուշտ ունէր ձեռքում Զենորի գործը, այստեղը դնում է Տամաճայն խորենացուն։

Յամենայն դէպս պարզ է, որ Զենոր օգտուել է խորենացու պատմութենից, միևնույն ժամանակ մտադարար գուղէ անդիտակցօրէն կրկնելով Ագաթանգեղի (էջ 102) «դա է որդի Անակայ մահապարտի, որ սպան զՏայր Է խորով», — մի գարձում, որ խօսակցութիւն՝ դիտլօզ լինելով երկու անձանց մէջ, բոլորովին անտեղի է Զենորի պատմական նկարագրի մէջ։

§ 12. — Այս 4 տուրից բաղկացած յօդուածը Զ-յէ ազգիւրից քաղած եւ Տամարում եւս ինձ թվում է, որ սորա սկիզբը եւ վերջը՝ այն է. «Այս առաջին պահք եզան յաւուրս Ս. Գրիգորի զոր եւ Առաջաւորը կոչեմք» — ուելի հնագոյն է եւ հաւանականօրէն՝ ազգային եկեղեցական աւանդութիւններից առած. իսկ միջանկեալը — «զոր

ի Հոռմ՝ Սեղբեստրոս հաւանեցաւ, եւ պահեաց
ինքն եւ Կոստանդիանոս թագաւորն, եւ ամենայն
քաղաքն Եգիպտոսի, — յետ ժամանակի՝ ան-
վաւեր յաւելուած համարելու է: Դեռ Ասողիկ՝
սենի միայն առաջին մասը. իսկ ամբողջը՝ Ուխ-
տանէս,¹ որ բառացի կրկնւած է Չենորին:

§ 13 եւ 15. Այս յօդուածները համառո-
տութիւնն են Ազաթանգեղի ընդարձակ պատմա-
ծին, ինչպէս ցոյց է տուած վերը, եւ այնպիսի
ոճով, որպէս զի փոխառութիւնը ուղղակի չընկա-
տուի: Նոյն նպատակով՝ թվում է ինձ, ընդհատած
են այս յօդուածները եւ ընդարձակ միջանկեալ
ղոյց ներմուծած, ինչպէս որ է § 14ը:

§ 14. — Հետաքրքրական եւ ընտրու է այս
յօդուածը: Չենոր, կամ ո՛վ որ է Տարօնպ Պատ-
մութեան հեղինակը՝ կարդալով Ազաթանգեղի
գրուածումը Լուսաւորչի՝ Կեսարիայից Յովհաննու
կարապետի եւ Աթանագինի նշխարները բերելու
մասին եւ այդ տեղեկութիւնը ամբողջապէս իւր
պատմութեան մէջ մտցնելով (§ 13), — հետա-
քրքրվում է իմանալ, ի՞նչպէս Ս. Կարապետի նըշ-
խարքը Կեսարիա բերուեց եւ որի՞ ձեռքով: Եւ
ահա սկսում է նա զըոյցներ պատմել, թէ ինչպէս
Յովհաննէս Աւետարանիչը Պատմոս կղզուց վերա-
դառնալիս՝ անցնում է Եփեսոսից Երուսաղէմ եւ
այնտեղ՝ բանալով Յովհաննու կարապետի գերեզ-
մանը, հանում է նորա մարմինը եւ իւր աշակերտ
Պողիկարպոս եպիսկոպոսի ձեռամբ ուղարկում է
Եփեսոս: Մի ժամանակից յետոյ նոյն քաղաքի
եպիսկոպոս՝ Ակղենոսի (°) աշակերտ՝ Փարմե-
լոս, ազատուելով Դեկոս թագաւորի հալածան-
քից, բերեց Ս. Կարապետի մարմինը Կեսարիա, եւ
ինքը մնաց այնտեղ մինչեւ Դիոկղետիանոսի օրերը:

¹ Առաջին, էջ 61:

² Ուխտանէս, Ա. էջ 93:

Յովհաննու Աւետարանչի մասին այս աւանդա-
դաթիւները միանգամայն անձանեթ է ոչ միայն մեր
հնազանդն պատմիչներին, այլ և ընդ հանրապէս
եկեղեցական մատենագիրներին: Գորան գիտե-
միայն Յայսմաւուրբը,¹ որ ըստ երեւութին
Զենորիդ պէտք է առած լինի:

Բայց հեղինակը՝ այս անհատաւոր աւանդու-
թիւնը վերաստուգելը աւելի զժուարացնելու
դիմամբ խճողել է նորան բազմաթիւ լատուկ ա-
նուններով (սովորական եզանակ Զենորի), քաղե-
լով դոցա մի մասը — խոսն ու շփոթ կերպով —
Խորենացու Բ. Գրքի 75որդ գլխից, որ ամենեւին
վերաբերում թիւն չունի այս նիւթին: Պատմահայրը
յիշում է այստեղ Ուրբէնէն աշակերտ Փէրժէն-Նոն,²
որ եպիսկոպոս էր Կեսարու եւ հեղինակ մի քանի
պատմական գրութեան, դոցա թուում եւ Եկե-
ղեցու հալածանքի մասին՝ Սպարսկականի, Գեղե-
սէն Գեղեցի-Նոնի օրով: — Փերմիխանոս անունը
Զենորի գրութեամբ Փէրժէնի է փխսած, որ ձե-
ռագիրներում պատահում է նաեւ Պէրժէն-Նոն³
ձեւով: Վարդանի մի գրչագիրը գորա փոխարեն ու-
նի Փէր-Նոն: Դիտելով Ս. Եջմիածնի Զենորի երկու
գրչագիրը՝ «Փէրժէն աշակերտ Ուրդիանոսի»,⁴
որ յետոյ որոպրած պէտք է լինի համաձայն Խո-
րենացուն — փոխանակ անկար Սէրժէն անուանի:
Իսկ նայն 14որդ յօդուածում Ս. Վարապետի

¹ Եյս հատուածում Ս. Եջմիածնի Զենորի երկու ձե-
ռագիր՝ ունին . . . եւ եւ (Յովհաննէս Աւետարանիչ) զՊո-
ղիկարպոս՝ Զմանայ հայրապետն, — որ արդարեւ ե-
պիսկոպոս էր Զմանայ, ուր եւ նահատակուեց՝ ինչպէս
վկայում է Եւսեբիոս (Եկեղ. Պատմ. հայ թարգ. Դպր. Դ.
գլ. 15), բաւրովին սակայն չը յիշելով Ս. Նահատակի մաս-
նակցութիւնը Յովհաննէս Վարապետի մարմնի Եփեսոս կամ
այլուր փոխադրելու մասին:

² Հ. Ս. Ստեփան Պատմ. Հայոց. Բ, էջ 826:

ԵՐԱՆ. ՀԵՂ.

³ Անդ:

⁴ Վարդանայ Ռոբէրթեան: Պատմութիւն տիե-
զերական, հրատ. Ս. Եփն, Ստեփան, 1861, էջ 36:

նշխարքը հայ նախարարների ձեռքով՝ սպառնալի-
քով եւ բռնութեամբ ստանալը կենարու Ղեւոնդ
հայրապետից, — կամ յետ ժամանակի ժողովրդ-
դական աւանդութիւն համարելու է եւ կամ հնա-
բաժ զըսյց. յամենայն դէպս դա կրկնութիւն է
§ 13ի վերջում յիշածին՝ զարդարուած նորանոր
անտոյգ պարագաներով: որոյ թուումն են նաեւ
Ղեւոնդի կարկից Լուսաւորչին տուած ինչ որ
“Երէն — Երէն — Երէն, զոր էր տուեալ նմա
(Ղեւոնդի) Հռոմայ հայրապետին, — Նսյն “լու-
սաւոր ականց, մասին յիշում է եւ Վարդան (էջ
57), թէ եւ յայտնի չէ, ինչ ակունք էին դրաւ:
Զենոր աբիշ տեղ (էջ 38) “ակն լուսայ, է կոչում
դոցա եւ բացատրում “անուն լիւզրան, որ թարգ-
մանիչները amethyste են թարգմանում:

§ 16. Ընդոյտ աղբիւրից քաղած այս հա-
տուածք, ինչպէս սովոր է անել Զենոր, կուտակել
է անծանօթ յատուկ անուններով, որոնց դժուար
է ստուգել: Ո՞վ էր այս Դիւան (երկու գրչագիր՝
Դիւան Իոս անին) Աղեքսանդրիայից, Երէն-
Երէն, Սո-բո-բո-բո, Եփեսոսից: Ազաթանգեղ
աւանդում է, որ “ի Սեբաստիա գտանէր բազ-
մութիւն եղբարց, զորս հաւանեցուցանէր (Գրիգոր)
ընդ իւր գալ, զի վիճակեցուցէ զնոսա ի քահա-
նայութիւն յիւրում աշխարհին (էջ 605), որ եւ
կրկնում է Զենոր բառացի: Այստեղ ոչ կրօնաւոր-
ների անուններ կան եւ ոչ Աղեքսանդրիա կամ
Լսորիք, որոց իսկոյն մէջ է բերում Զենոր: —
Եղիազարի մասին դեռ կը խօսենք. անցնինք այժմ
Զենորի պատմութեան գլխաւոր հատուածին՝ այն
է — Գիսանէ եւ Դեմետրէ կուռքերին եւ նոցա
առթիւ տուած պատերազմներին (էջ 25—35):

§§ 17—20. Ազաթանգեղ պատմում է, որ
Տրդատի, հայ արքունեաց, նախարարների եւ բազ-
մութիւ ժողովրդի մկրտելուց յետոյ՝ Լուսաւորիչ
առաջարկեց “վասն խաղաղութեան հասարակաց

քակել, կործանել (զՏԵԹ անասական մեՏեանն), բառնալ զգալ (Թաղալ թիւնն ի միջոյ եւ ի բայ կորուսանել... (էջ 583)։ — Ապա ինքը թաղաւորը զօրքով զնում է Երբեք՝ այնտեղի Անահատական բաղինը կործանելու եւ ճանապարհին հանդիպելով Երբեք՝ նախ քան դում է Տիւր դից մեՏեանը եւ ապա Երաւալասու Անահատականը ԱյնտեՏեան Երգաս եւ Գրիգոր շրջում են Բարձր Հայոց կաղմերը՝ նոյն նպատակով։ Գարանապետը Թորքոն զիւզում քանդում են Բարձրմեծիւ ապիտակափառ դից մեՏեանը, Այն տիրոջում՝ Երամապղինը, Եկեղեցի գումար ի Երեքն աւանում՝ ի մեծ եւ ի բուն մեՏեանեայն Հայոց թաղասորացի — Անահատինը, Թիւ աւանում՝ Կանեականը, Կերջան գաւառի Բորքոն աւանում՝ Երամապղինը, Զարդում, վալում են տասուսմներ ի պատկերները եւ տիրելով դարերով մոզմամբ մեՏեանների գանձերին՝ աղքատներին են բաշխում նոյա։ Իսկ հապային կայսրածները նախում եկեղեցիոյն նպատակաւ թեան Եւ այս նոյա կատարում են աւել աւել, ի հարկ է, ոչ աւանդ քրմերի եւ հեթանոս մոլորութիւն բառն ընդդիմադրութեան, որոնց պլաբանորեն «թեւաւոր գեւերի» է նմանեցնում երկիւղած պատմիչը։

Յետ այնորիկ, երբ որ Լուսուսորիչ ուղարկուեց նախարարների ապեկցութեամբ Անտարիս՝ Վեանդիսա արքայիսկայութից ձեանադրութեան ստանալու, իւր վերադարձին «եկն եհաս ի սահման Հայոց, լուս» թէ վե՛նե՛նե՛ն մեՏեան մնացեալ է յերկրին Տարանոյ, մեՏեանն մեծագանձ, լի սկսվ եւ արծաթով, եւ բաղում նուերք մեծամեծ թաղասորաց ճօնեալ անդ, ութերորդ պաշտօն հոշակեալ, անուսմեալն վալապաքաղն Վահագնի, յաշարի սեղեք թաղասորացն Հայոց մեծաղ, ի անարս լերինն Քարբեայ ի վերայ դեալն

՝ Երբեքն էջ 583—593։

Եփրատայ, որ հանդէպ հայի ի մեծ լեառն Տաւ-
րոսի, որ եւ անուանեալ ըստ յաճախապաշտաման
տեղեացն Յաշտիշատ. զի յայնժամ եւս դեռ շէն
կային երեք բազինքն ի նմա: Առաջին մեհեանն
վահեփահեան, երկրորդ Ոսկեմօր Ոսկեծին դից եւ
բազինն իսկ յայս անուանեալ՝ Ոսկեհատ Ոսկիա-
մօր դիցն. եւ երրորդ մեհեանն անուանեալ Աստղ-
կան դից, Սենեակ վահագնի կարգացեալ ըստ
յունականին, որ է ինքն Ափրոդիտէս: Արդ դիմեաց
գալ Ս. Գրիգորիոս, զի քանդեսցէ եւ զայն. զի
տակաւին իսկ տգէտ մարդկան խառնակութեան
զոհէին ի յայս բազինս մնացեալս:¹

Այնուհետեւ շարունակում է պատմել Աղա-
թանգեղ թէ: Լուսաւորիչ² հրաման ետ զօրականին
եւ. իշխանացն որ ընդ իւրն էին, զի ելցեն՝ մրձօք
տապալեացեն զչինուածս բազնացն: Որ ելեալ շատ
ջանացան եւ ոչ կարացին զգուրս բազնացն գտա-
նել զի ի ներքս մոցեն, զի ծածկեցին դեւքն ի նո-
ցանէն . . . : Իսկ (Գրիգոր) առնոյր զնշան տէրու-
նական խաչին եւ ել եկաց ի ձորակէն յանդիման
բարձրաբերձ տեղւոյն շինուածոյն եւ ասէ. Հրեշ-
տակ քո, Տէր, հալածեոյլէ զնոսա: Եւ ընդ բռնին
հողմ ուժգին բլխեաց ի խաչանիշ փայտէն . . . :
Եւ երթայր հողմն լցեալ լերինն հաւասար, եւ
չողաւ հարթեաց, տապալեաց, ընկեց զամենայն
շինուածն բազնացն . . . : Եւ կոտորեցան մարդիկ
պաշտաման քրմութեան որ ի տեղւոյն անդ էին . . . :
Եւ յետ այսորիկ ելանէր նա (Գրիգոր) ի տեղի մե-
հեանիցն, եւ ժողովեալ գարձուցանէր զմարդիկ ուշ-
խարհին յաստուածապաշտութիւն: Եւ եդ անդ
զհիմունս եկեղեցւոյն . . . յանուն Ս. Երրորդու-
թեան:³

Ես դիտմամբ մէջ բերի այս ընդարձակ հա-
տուածները, որպէս զի ընթերցողը պարզ տեսնի՝

¹ ԱԳ-Ն-ԷԻ-Է, էջ 606—607.

² ԱԳ-Ն-ԷԻ-Է, 608—610.

Թէ Բնչ նիւթ է ունեցել Զենոր իւր ձեռքի տակ եւ ինչպէս է նորան մշակել ու կերպարանապոխել:

Կարեւոր է գիտել, որ Ագաթանգեղի վկայութիւնը Աշտիշատում եղած Վնէլնէն իմ Վնէնէն մասին հաստատում է միւս պատմագիրներին: — Ըսպէս՝ Բիւզանդ՝ երկու անգամ յիշում է Աշտիշատում գտնուած Հերմի-քայ իմ Վնէնէն մեհեանը եւ մի անգամ՝ «Աթոռ Անահատայ», որ ըստ երեւութիւն Ագաթանգեղի «Ոսկեծիին, Ոսկիմայր Անահատին» է:

Խորենացին նոյնպէս յիշում է, Թէ Տիգրան Միջին «հրամայեաց յաշտից տեղիս (Աշտիշատ) կանգնել Ղևէրդէտայ (Աստղկան՝ ըստ Ագաթանգեղայ) պատկերն իբրեւ Երմիքայ տառնորին պատկերին Երակղեայ . . .»:

Վերջապէս Աննի մեհեանէն եւ Նոր-նիւթայ տառնի մասին աւանդում են տոհմային պատմագիրներին շատ վաղ նաեւ Պլինիոս եւ Պլուտարքոս:

Մինչդեռ բազարձակ հակառակայս արժանա-հաւատ տեղեկութիւններին, նաեւ գիտմամբ յանգէտ ձեւանալով սոցա մասին — Զենոր նկարագրելով հռչակաւոր Աշտիշատը՝ բնաւ չէ յիշում ոչ Վահագնին կամ Հերակլին, ոչ Անահատին եւ ոչ Աստղկան կամ Լփրոդիտին: Իորա փոխարէն նա պոսպիսի առասպել է պատմում. Աշտիշատում կային իւր-իւր, որոց պաշտօնները — քուրմերը՝ սեւք էին եւ գիսաւոր եւ զազրատեսակք, զի ցեղով ի Հնդկաց էին, քանզի եւ կռոցն, որ յայտեղով էին, պատճառն այն է. — երկու եղբայր՝ Գիսանէ եւ Դեմետր հնդիկ իշխաններ՝ փախչելով իրենց Դինասքէ արքայից, ապաստան են գտնում

¹ Բնչնէր. Գ. 14. էջ 37. 38. Ե. 25:

² Խորենայի. Պատմ. Բ. 14:

³ 34. Die persische Anabita, ein Beitrag zur Mythengeschichte des Orients, von Windischmann München, 1856.

Հայաստան՝ մեր Աղաղարչակի մօտ: Սա պարգեւում է նոյա Տարօն գաւառը, ուր նոքա քաղաք են չի-
նում եւ կոչում Ախլապ: Տասնուհինգ տարի
անցնելուց յետոյ Աղաղարչակը ուղաննել է տալիս
(չէ յայտ՝ ինչու) երկու եղբայրներին, եւ իշխանու-
թիւնը յանձնում է նոյա երեք որդւոյ — Սե-
փին, Մեղդէփին եւ Հօւեֆին: Սոցանից իւրա-
քանչիւրը նախ իւր անուամբ աւան շինելով (Սու-
առա, Մեղդի, Հուեան), — այնուհետեւ «Հո-
վասուն», Քարքէ լերան վերայ ընդհանուր ոյժե-
րով դաստակերտ են կանգնում, եւ այնտեղ
են երկու պղնծեայ կուռքեր են հաստատում՝
մէկը յանուն Գիսանեայ եւ միւրը՝ յանուն
Դեմետրիէայ, ու իրենց ազգին յանձնում նոյա
սպասաւորութիւնը: Գիսանեայ, աւելացնում է
Զենոբ, զի գիսաւոր էր եւ վասն այնորիկ նորա
պաշտօնեայքն գէոք էին թողելալ. զոր հրամայեայ
իշխանն (°) կտրել: Զի ազգն այն յորժամ ի Քրիս-
տոս դարձան, չէին կտտարեալ ի հաւատան եւ
զհայրենի օրէնն չիշխէին յայտնի ունել, այլ խա-
բէութեամբ զայս հնարեցան. ծամ միայն թողուլ
ի գլուխ մանկանցն, զի զայն տեսեալ՝ յիշեոյն
զպաշտօն պղծութեան իւրեանց: ր

Սակայն սրբան արժանահաւատ է Զենոբի
պատմածը: Նախ՝ հնգի-կ-ն գաղթականութեան
մասին Աղաղարչակի օրով — ոչինչ յայտնի չէ. ոչ
ոք այդ մասին ոչինչ չէ յիշում: Շատ հաւանական
է թվում ինձ ենթադրել, որ Զենոբ՝ քե-
րմերի եւ շահ-սր մանուկների զոյցը քաղել է
Բուզանդի հաղորդած հետաքրքրական ազգային
սովորոյթի նկարագրից. — «ըստ մանկութեան
օրինի, ըստ կրօնից Հայոց, ասում է արժանահաւատ
պատմագիրը, օրէն էր զգլուխ մանկտւոյն (զեր-
ծել), սոյնպէս ի ժամանակին (Գ. զարում) զեր-

ծեալ էր զգլուխ մանկանն Արտաւազդայ (Մամիկոնայ) եւ ԶԶ-ն (ծամ) էր թողեալ եւ գէ-ար-ձակեալ՝¹ — Այս բնդ-հանուր ազգային սովորութիւնը մասնաւորել է Զենոր քրմական դասի վերարեւմաճ, եւ ըստ քմաց բացատրութիւն տուել նորան՝ թերեւս մասամբ հիմն առնելով իրեն «Ըստ իջեց չայոց» ասացումաճը, որ այնու ամենայնիւ ոչինչ հնդկականի հետք կամ ակնարկութիւն չունի։

Երկրորդ՝ Գէ-նէ եւ Դէ-Ֆէր հնդիկ անուններ չեն. ի վեր Աւդայեան, Lassen, Ritter — լաւագոյն հետազոտութեան արժանի Զանքերով — մերձեցնում են դոցա հնդկական Krishna, ի եւ նորա եղբայր Habadar ի կամ Balaramի,² Առնուազը՝ դոցանից մէկը հայ գէ-ն, դիւսան (գիւսար) եւ միւր՝ յոյն Գէ-Ֆէր բառերի հետ կարող է լծորդութիւն ունենալ։

Երրորդ՝ Գէ-նէ եւ Դէ-Ֆէր թէ՛ իբրեւ անձանց եւ թէ՛ կուռքերի կամ աստուածների անուններ՝ բոլորովին անձանութեան չայաստանի միւս գաւառներում, որպէս եւ բոլոր մեր պատմիչներին մինչեւ Ժ. դարը։ Հետաքրքրական է դիտել, որ նոյն իսկ Յովհան Մամիկոնեանը, — որ ոչ անհիմն՝ հեղինակ է ենթադրվում Զենորի գրուածին, — ահագին քանակութեամբ իւր առաջ բերած յատուկ անունների մէջ բնաւ չէ յիշում Դիւսանէին եւ Դեմեսորին։

Չորրորդ՝ հեթանոս Հայերի ամենահռչակաւոր եւ սիրելի ազգային սրբատեղում՝ Աշտիշատում, Անահատի, Վահագնի եւ Աստղկան մեհեանում, ինչ դարձ ունին Հէթինէրը իրենց անլուր աստուածներով։ Հայաստանում այդ միջոցին, որպէս եւ դրացի կապադովկիայում, Պանտոսում նաեւ

¹ Բ-ն-ն, Դ-ն, Ե, ԳԼ. 43.

² 84-րդ Ritter's Erdkunde, X. Theil. III. Buch, West-Asien, p. 357. Նշանակէ՝ Очеркъ религіи азіат. армянъ, 1864. с. 41.

Վրաստանում, դարերով հաստատուած եւ բոլորովին ազգային դարձած, հայացած էր իրանական կամ Պարսկական պաշտամունքը, որի գլուխները յիշեալ երկրներում վկայում են միաբերան թէ տոհմային եւ թէ օտար պատմիչները: Այդ պարզ երեւում է նաեւ հայ Պանթէոնի ներկայացուցիչ Արամազդի, Անահտի, Վահագնի անուններից, որոնք իսկապէս Զանդիկ կամ Աւեստական կրօնքի Ahuramazda, Anabita եւ Veretragna աստուածներն են:

Վերջապէս Զենոբ եւ ոչ մի խօսքով չէ յիշում, ինչ էր այդ կուռքերի պաշտամունքը, ինչով էր նա տարբերվում հեթանոսական միւս հաւատքներից. «պատօն պրծու թեան» եւ այլ այսպիսի անորոշ խօսքեր բնու գաղափար չեն տալիս Գիսանէ եւ Դեմետր կուռքերի պաշտամունքի մասին:

Թողնում եմ կանգ առնել յառաջիկային ընդհանրօրէն ստուգաբանութեան վերայ. յորքա առնուած են ըլլորներ, լեռներ, աւանների կոչումներից, — մի եղանակ, որ սկիզբն առնելով Պասանհօրից՝ ի շարն գործ դնելու չափ գործ է տնուած Զենոբի՝ որպէս եւ Յովհ. Մամիկոնեանի գրուածքներում: Նոյնը դիտելու է եւ Բէտի՝ զարմանալի որոշ եւ ճիշտ նշանակելու մասին, որոնք իրենց արտակարգ ճշտողութեամբ արդէն տեղիք են տալիս կասկածի:

Գալով մնացեալ յօդուածներին, Զենոբի պատմութեան այդ մասը — §§ 17—28, էջ 25—49 — երեք հատուածի կարելի էր վերածել:

Ա. — §§ 17, 18, 19, 20 — քրմերի ընդդիմադրութիւնն է Առաւարչին եւ նախարարներին, որ վերջանում է նոյա պարտութեամբ, կուռքերի կործանուելով եւ յաղթութեան Ս. Խաչը կանգնելով Առաւարչի ձեռքով (էջ 25—35): —

1 86- էջ 27, 29, 30, 36, 45:

2 86- էջ 28, 30, 35, 36, 37, 44, 45, 48—49:

Այս հատուածի վերաբերմամբ արդէն բաւական խօսեցանք վերը՝ Գիսանէի եւ Դեմետրի առթիւ:

Բ. — §§ 21, 22, 23, 24, 25 — Ս. կարապետի նշխարքը Իննականեան տեղում դնելն է եւ այնտեղ եկեղեցի եւ լճի շինելը, որ այնքան շահագրգիռ է Զենորի համար՝ զուցէ նոյն իսկ նորա Պատմութեան լոյս տեսնելու գլխաւոր շարժառիթը լինելով (էջ 35—40):

Գ. — §§ 26, 27 եւ 28 — պարունակում է՝ ըստ երեւութին պատահական, բայց՝ որպէս եւ առաջին հատուածը՝ պատմութեան գլխաւոր առարկայի հետ ներքին կապով միացած — Տրդատի պատերազմների նկարագիրը հիւսիսային թափաւոր՝ Գդոխի հետ՝ Վրաց արքայի պատճառով — Գրիգորի եւ Տրդատի Հռոմից վերադառնալիս (էջ 40—49):

Ա. եւ Բ. հատուածները կազմել է հեղինակը բնդ հանրապէս Ազաթանգեղի ազդեցութեամբ, տեղ տեղ, ինչպէս յայց է տուած, կամայ-ակամայ կրկնելով պատմագրի խօսքերը, դարձուածները նաեւ տմբոյջ նախադասութիւնները, եւ մեծ մասամբ սորան անծանօթ անձեր եւ անուններ ներմուծելով՝ իւր նպատակը առաջ տանելու դիտմամբ: Իննականեան լճի մասին աւելի մանրամասն կը խօսինք ոտորեւ:

Իսկ Գ. ը ոչ այլ ինչ է՝ եթէ ոչ անհմուտ արուեստակութեամբ հնարած անհետաքրքիր պարագաներ Հայոց եւ հիւսիսականաց պատերազմների, որոնց վերջը պատկզում է Տրդատի քաջութեամբ ճապանաձիգ Գդոխին հսկայի վերայ, — մութացած ոչ նկարագիր խորեհացու Պատմութեանից, որ եւ ինքը Պատմահայրը, ըստ կարգին, փոխ է առել Յովսէպոսից, ինչպէս արդէն վերը յիշեցինք:

Առաջին եւ վերջին հատուածը իսկապէս բացատրութեան եւ յաւելումների տեղ են ծառայում երկրորդ եւ գլխաւոր հատուածին: Զենոր,

— որ այնքան հետադարձուած է Իննականն վանքի շահերով, որին եւ ինքը վանահայր է եղած՝ իւր ասելով, — Լուսաւորչի եւ Տրդատի հանդիսաւոր այցելութեամբ եւ արիւնահեղ պատերազմներով ձգտում է որդադործել այն տեղերը՝ Ս. Կարապետի Եկեղեցին եւ ձեռք ոչ միայն առաջին Հայոց սրբարանը ներկայացնելով, այլ եւ այն վանքին ~~առանձին~~ ~~ժողով~~ ~~դուռ~~ ~~պատ~~ ~~հան~~ ~~գէշ~~՝ ապահովել ջանալով (ընդ ամենը աւելի քան 25 հազար ծուխ կամ երդահամար) իրեւ նայն իսկ Լուսաւորչի եւ Տրդատի հաստատուած։

Ընտանիք Զենորի Պատմութեան գլխաւոր շարժառիթը եւ նպատակը, որ՝ պէտք է ասած, անսովոր չէ ոչ միայն մեր, այլ եւ ընդհանուր եկեղեցական միջնադարեան վանքային գրականութեանը, այն է՝ վանքապատկան կալուածները որեւէ ձեռնածղութենից ապահովելու, եւ կամ՝ ընդհանրապէս, նոցա սահմանները աւելի ընդարձակելու, դիտմամբ՝ հնազանդ նշանաւոր անձնաւորութիւնների — սուրբերի, թմայաւորների — հեղինակութիւններին դիմել եւ նոցա վերադրել վանքերի վաւերացման հաստատումը, Զենորի պատմութիւնը մի այսպիսի վաւերացման է՝ կազմուած ոչ վաղ քան 15. դարում, Ս. Կարապետի վանքի կալուածների տիրապետութիւնը ապահովելու, քանզի Լուսաւորչի եւ Տրդատի — Լոկ վաւերութեամբ

¹ Այլ 12 աւանդութիւններից միայն 6ում Զենոր հաշվում է մոտ 10.000 հեծեալ եւ հետեւակ զօրք (Ձեռն-ք, էջ 37)։

² 86 Wattenbach, Deutschlands Geschichts-quellen im Mittelalter, Berlin, 1893.

³ Այս տեսակի յետ ժամանակի դուրս նմանութեամբ հներին լինած վաւերացումներից է, իմ կարծիքով, եւ Հ. Ն. Ստեփանյանի «Տեղագրութիւն ի Փարս եւ ի Մեծ Հայք», գրքում մէջ բերած «Լուսաւորչի» կամ «Պաւստոսի» վանքի յիշատակարանը, որ ուղղակի Լուսաւորչին է վերագրում վանքապատկան յետին ժամանակի սահմանների ամենամանրամասն որոշումները (86 էջ 231—235)։

Երան. Հեղ.

Թուղթը՝ աւանների եւ դաստակերտների միակերպ անուններով եւ ծուխերի ու հեծեալ ու հետեւակ ղօրքի ցամաք թուերով ոչ հետաքրքրութիւն կարող էր ունենալ եւ ոչ եւս մեծ հաւատ դրաւել ընթերցողների կողմից: Պէտք էր ուրեմն այդ բուն գործնական, նիւթական նպատակը սքօղել կրօնական-պատմական պարագաներով եւ նորան սրբապարծել նուիրական անձինքների յիշատակով: Այս բաւական չէ: Ագաթանգեղի՝ հայ Պատմութեան այդ երախայրիքի մէջ չկար վկայութիւն ոչ Իննականեան Հռիփ գոյութեան մասին եւ ոչ Լուսաւորչից հաստատուած նորա կալուածատիրութեան՝ այն չափով, որ չափով որ կամենում էին այդ՝ վանքի յետ ժամանակի (Է-թ. դարու) միաբանները: Պէտք էր ուրեմն, որ Զենորի գրուածը թէ՛ Նա-ռաջէր Ագաթանգեղին եւ թէ՛ հետեւաբար կարելոյն չափ շնորհ լինէր նորա պատմութեան:

Ահա ինչու Զենորի պատմութիւնը եւ անվաւեր է եւ կեղծ:

Պատմէնք Չորից թղթոց

և

Պատասխանի Զենորայ ցոցցանկ զպատմաւոր
Պատմութեան.

Յոյց տալով Զենորին վերաբերած բուն պատմութեան անհաւաստի եւ նպատակաւոր լինելը, գծուար չէ այժմ ապացուցանել եւ այն շորս Թաւրի եւ հեղինակի Առաջագանի անստուգութիւնը (էջ 1—19): — Անցնինք այժմ գոյս հետազոտութեան:

Ա. Թաւր. (էջ 7—9): Այս թուղթը գրել է տալիս Զենոր Լուսաւորչին՝ իբր թէ իւր վիճակի պէտքերի համար երկու կրօնաւոր (Եղիազար եւ Տիմութեոս) խնդրելու Աեսարու Ղեւոնդիոս հայրապետից. բայց իսկապէս դա նպատակ ունի իննական

ԴԵՂԸ (Վանքը) Եւ նոյն իսկ Լուսաւորչի բերանով
ստաւդելու. Եւ վաւերացնելու. Գիտանէ եւ Վեմար
կուռքերի զտոյլը, որ հեղինակի համար կարեւոր է
— Ազաթանդեղեց տարրեր լինելու նկատմամբ:

Բ. ԹԻՆԸ. (էջ 9—12): Այս՝ ՂԵՆԴԻԿԱՍ
Հայրապետի Լուսաւորչին պրած պատասխանն է,
որ մի քանի տող ընդհանուր խորհրդածութիւն-
ներէից յետոյ նոյնպէս կենդանանում է «Ինչ-իչ-ն
ԴԵՂԸ» — Վանքի, միաբանութեան, Վանքային
կալուածների վերայ: Բացի դորանից Աւսարու. Հայ-
րապետը խնդրում է՝ պրով տեղեկացնել իրեն.
«Եթէ դինչ էր պատերապմն ձեր եւ քրմայն (որ
ՂԱՆԿԱՆԵԱՆ տեղովն), մինչ Երթայիքն ի մէջ...»
Իսկ Լուսաւորչի խնդրած երկու կրօնաւորներին նա
չէ ուղարկում՝ ոպա Աւսարիայից բացակայութեան
պատճառով: «Եղիապար, աւելացնում է ՂԵՆԸ-
դ իսկի թուղիքը, դնայ ի քաղաքէ իւրմէ փոխա-
տական, զի յարեան ի վերայ հերետախտայքն» (Վ)
Եւ հալածեցին նա ի կողմանս հոսմայ. իսկ զՏԻ-
մոթէոս լուսայ թէ դնայ ի կողմանս Երուսաղէմի
ՎԵՆԻՍԵԹԵՐՆԻՆ ԲԵՐԵՆԵԼԻՆԻ ԶԵԼԵՆՉԷ ԶԷՐ (sic!):

Գ. ԹԻՆԸ. (էջ 12—13): Այն մամանակ
իրեն Գրիգորի, Հոյոց թագաւոր Տրդատի եւ չորս
դահերէց իշխանների աստուպրութեամբ ուղարկ-
վում է թուղթ Նիւստրացոյ եպիսկոպոս Եղիա-
պարին եւ Ազդէնուցոյ եպիսկոպոս Տիմոթէոսին՝
խնդրանքս փութալ զայլ Հոյոց երկիրը եւ բնակիլ
նր որ կամենան՝ Եկեղեաց թէ Հարք գաւառը —
Այս թղթումն Եւս մոտապուած չէ Ինչ-իչ-ն ԴԵՂԸ.
Լուսաւորչի ասում է. «Թեպէտ դու իսկ (Երեւի՝
Եղիապարին է դիմում) ասէիր, եթէ Եղիսնակն Եան
տեղին տնօր ինձ. եւ անդ զքո եղբայրն (ԿԶԵՆՈՐ)
իսկ իմ ձեռնուպրեալ եպիսկոպոս . . . այլ մեղ
նչ է արժան առնուլ ի նմանէ, զի աշխատեալ է
առանց այլոց սաստարութեան»:

Այս թուղթը երկուր ճանապարհորդում

է՝ մինչեւ ըստ պատկանելոյն հասնիլը: Թղթա-
տարները գնում են Սուհա եւ կեսարիա. այնտեղից
Երուսաղէմ, ուր տեղեկանում են, որ Եղիազար եւ
Տիմոթէոս Հռոմ են գնացել: «Եւ իբրեւ նոքա ի
Հռոմ գնացին, Եղիազար ի Միջագետս Ասորոց էր
գնացել իւր ընտանիքով: Եւ իբրեւ գնում են Միջագետք՝
(sic!): Իսկ Բեկտոր, Անաստաս եւ Գայիոս Եգիպ-
տոսի Եպիսկոպոսը իբրեւ տեաին զԹուղթն, յղծ
ուրախ եղին եւ խնդացին. քանզի նոքա հալածա-
կան շրջին գինի (°) Եղիազարու, — Սոքա փութով
նամակ են գրում նոյն խօսքերով Տիմոթէոսին, որ
կորնթոս էր, եւ իրենք գնում են Միջագետք՝
Եղիազարին գտնելու: Եղիազարին այստեղ չպա-
տահելով՝ վերադառնում են Երուսաղէմ, ուր
նոցանից մէկը՝ Գայիոս, տեղւոյն հայրապետի մա-
հաւան պատճառով Երուսաղէմի հայրապետ է
ընտրվում: «Իսկ Եղիազար եկեալ, ի ճանապարհին
հանդիպեցաւ Ս. Գրիգորի եւ Տրդատայ եւ խնդ-
ացեալ յղծ դարձաւ զինի նոցա մինչեւ ի Հռոմ
քաղաք: Եւ անդ կացեալ Բաղդա՝ ապա
խնդրեաց (°) ի Նիկիոց Ս. Առաքելոյն հան իւր,
չնչել յեւն Անթրէի առաքելոյն Եւ Գլաւիոս առ-
աքելոյն (Էջ 14): Առնելով իրենց հետ այս
բոլորը՝ մեծաւ խնդութեամբ դառնում են իրենց
աշխարհը, եւ Տրդատ անցնում գնում է «Այրա-
րատեան քաղաքը» — «Իսկ Ս. Գրիգոր մնաց
ժամանակս ինչ ի Տարօն՝ ընդ իւր աւելով զնշխարս
Ս. Առաքելոցն, դադարեալ աւուրս քրան եւ հինգ
ի վաղ Գլաւիոյ (sic!) յիննականն տեղիսն Գիսա-
նեայ կոչն, ի կայեան նշխարաց Ս. Կարապե-
տին . . . » Այստեղ Ս. Գրիգոր՝ մտնելով եկե-
ղեցին, տարածում է իւր ձեռքերը Ս. Առաքելոց
նշխարների առաջ եւ աղօթում Աստծուն, որ
պատշաճաւոր տեղ յայց տայ ամփոփելու դոյաւ:
Աղօթքից յետոյ երեւում է հրեշտակը եւ ասում,
որ նա գայ Տաւրոս լեռան ստորոտը, «որ եւ հաճե-

յաւ Տէր բնակիլ սրբոցդ:» Այնտեղ Լուսաւորիչ շինում է Վէյ-յ-ն եւ ամփոփում Ս. Առաքելոց նշխարները. — «Եւ կարգեալ անդ զպաշտօնեայս եկեղեցւոյն արս երկատասան եւ ետ զսեղին զայն Եղիազարու եւ անուանեցին զնա Եղե-շ-ր-ւ-Վ-ն+» (էջ 16):

Այդ միջոցները վերոյիշեալ Բեկաորին եւ Անաստատին Բիւզանդիանում Տարօնի Աշտիշատից զնայած մի քանի անձինք «սային զայց զառաջին պատերազմէն՝ մինչ զայր Ս. Գրիգոր ի Տարօն, եւ թէ զհարդ զարձան նոցա ընդդէմ քուրմքն՝ որ ի տեղին Գիտանեայ: Նոյնպէս եւ շերկրորդ պատերազմն, որ եղեւ ընդ Տրդատ եւ ընդ իշխանն Հիւսիսոյ:» — Այս լսելով՝ Բեկատր, Անաստատ եւ Աքիւլյաս եւ Մարկեղիս կրօնաւորները շատ զարմացան եւ գրեցին թուղթ Ս. Գրիգորին:

Դ. Թ-ՎԵ. (էջ 16—17) Յիշեալ կրօնաւորները հաղորդում են Լուսաւորչին, որ նորա թուղթը (անշուշտ այն՝ որ նա ուղղել էր Եղիազարին եւ Տիմոթէոսին) կարդացին իրենք Հոսմ քաղաքում, բայց չկարողացան դալ Հայոց երկիրը Եղիազարի պատճառով, որ չըջում էր Միջագետքում, եւ ապա Երուսաղէմ՝ դարձ անենալով՝ զնային այնտեղ: Այժմ իրենք Բիւզանդիա են զանվում, իսկ Տիմոթէոսը՝ Եգիպտոս, որին սպասելով, շարունակում են մնալ Բիւզանդիա: «Արդ մէք վառն ալդր զանդադիմք զալ (ի Հայս), աւելացնում են կրօնաւորները, զի երկիրդ հետի է եւ մէք անկար ի նուաղ կենացս եւ ի պանդխտութենէ . . . :» Այստեղ եւս, որպէս եւ նախընթաց երեք թղթերում, տուջ է պալիս զարձեալ Ինն-Նի-ն Վ-ն+Է. «Բայց արդ ողաշէմ գրեղ, աւարտում են իրենց թուղթը կրօնաւորները, երջանիկ մշակել Աստուծոյ, զի հրամայեցես միւս ի պաշտօնեիցդ քոյ՝ մեզ դրով առաքել զքույտորութիւն ձերում ձանապարհորդութեան եւ զգալն յերկիրդ Հայոց

բերելը եւ Եղիազարու վանք հիմնելը՝ ՈՎ էր Եղիազար եւ իւր ընկերը Տիմոթէոս։

3. Մի շարք Ասորի կրօնաւարներ եւ նոյն անոյս գանկաթիւնը Հայաստանում կատարուած անցքերի մասին մանրամասն տեղեկութիւն ունենալու։

4. Ո՛րքան սուղդ է Զենորի Լ-Վ-Է-Ն-Է։

1. Նախապէս դիտելու է, որ Տարօնի Աշտիշատում՝ Գ. դարում, գեո. Առասարչի օրով, ոչ պակաս քան էլ՝ քրիստոնէական որդավայրեր կային Բիւզանդի տակով, որ հաստատուած է միւս մասեւոր իրենցիկ եւս, — գոյրտ էին. — Լ. «Մէջ - - - Է-Ն-Է Է-Ն-Է Է-Ն-Է, որ էր յերկրին Տարօն, որ նշանօքն եղելը կործանեցան բաղինք մեհենիցն յայտում վաղ եւս առ մեծաւն քահանայապետան Գրիգորի.՝ յ համ՝ — «մեծ եւ նախառաջին եկեղեցին ի մայր եկեղեցեացն ամենայն Հայաստանեայ (ի Տարօն)։ — յ»

Լ. յայն նոյն եկեղեցին է, որի գոյութիւնը հաստատուած է Լ-Է-Ն-Է-Ն-Է՝ «Ս. Երրորդութիւն, անուանելով նորոն։ «Եւ եղ. (Գրիգոր) անդ (Է-Ն-Է Է-Ն-Է) որ Աշտիշատ Տարօնը) ղհիմնա եկեղեցւոյն, եւ սուղեայ սեղան փառաց Քրիստոսի։ Զի Ն-Է անդ արար սկիզբն շինելոյ եկեղեցեաց եւ սուղել սեղան յանուն Ս. Երրորդութեան եւ կազմել աւաղան մկրտութեան։ յ»

Բ. «Նոյնպէս ի ներքոյ քան զնոյն (զառաջին եկեղեցին ի մայր եկեղեցեացն ամենայն Հայաստանեայ) — շարունակում է անմիջապէս Բուզանդ, ուրեմն ոչ հեռի նորանից՝ էր — «Է-Ն-Է-Ն-Է-Ն-Է Բ-Վ-Ն-Է-Ն-Է, որ արիւ տեղ նոյն պատմիչը «մեծ մարդարեւարան Բ-Է-Ն-Է Բովհաննու. յ» է անուա-

¹ Լ-Վ-Է-Ն-Է, էջ 7 (ապ. վեհաթիկ, 1832),

² Լ-Է. էջ 36 (նորապէս էջ 32, 38, 73, 113),

³ Լ-Է-Ն-Է-Ն-Է, էջ 610,

⁴ Լ-Վ-Ն-Է, էջ 6,

⁵ Լ-Է. էջ 7,

նում, «մեծ մարգարեանոց Թովհաննու, որ նախ շինեալ տուն աղօթից եւ խնդրուածոց ի հանգիստ որբոցն»¹ եւ կամ — «իւր-ըն սրբոց վկայից» (Թովհաննու եւ Վթանազինեայ)² :

Վթանազեղ դարձեալ հաստատում է Բուզանդի աւանդածը. նա պատմում է, որ Լուսաւորիչ Թունաց երկրից (Կեսարիայից) վերադառնալիս՝ բերեց իւր հետ նշխարներ «մեծի մարգարեին երանեալ Մկրտչին Թովհաննու եւ զսուրբ վկայն Գրիստոսի Վթանազինեան»³ — Երբ որ եկան Տարօն եւ հասան Աշտիշատի մեհաններ ի հանդէպ՝ Եփրատի մօտ, — Գրիգոր կամենում էր կործանել բազինները եւ «յնեւ զիւր-ըն նոց» (նշխարաց)⁴ :⁵ — Այս տեղ՝ մի ձորակի մէջ հրեշտակի ցուցմամբ՝ Լուսաւորիչ զօրքի օգնութեամբ «շինեցին զիւր-ըն եւ զսուրբսն ի հանգիստ փոխեցին»⁶ : — Այստեղ մնաց Գրիգոր 20 օր «եւ կանգնեաց սեղան ի իւր-ըն սրբոցն հանգստին, զոր շինեացն . . . »⁷ :

Խորենացին եւս ձայնակից է Տարօնի Ս. Թովհաննու «իւր-ըն» մասին⁸ :

Այս՝ ինչպէս երեւում է, լոկ վկայարան կամ մատուռ էր, յամենայն դէպս միայն եկեղեցի. ձանձ մասին դեռ չկայ ոչինչ ակնարկութիւն : Այս երկուսից զատ՝ Բուզանդ յիշում է եւ երրորդը, որ գուցէ Լուսաւորիչ յեօյ լինի շինուած : — . . . «նշխարս մօտ ի տուն Տեառն, շարունակում է Բուզանդ իւր նկարագրութիւնը վերոյբերեալ հաստատածում : — էր «Հանգիստ առաքելոցն», — որ ուրիշ տեղ նաեւ «Առաքելարանք Տեառն աշակերտացն»⁹ :

¹ ԱՆԴ. էջ 43 :

² ԱՆԴ. էջ 114 :

³ ԱԲ-ՆԻԿԻՆ, էջ 607 :

⁴ ԱՆԴ. էջ 608 :

⁵ ԱՆԴ. էջ 610 :

⁶ Խորենացի Պատմ. Հայոց, Գ. 2 :

⁷ Բ-ՆԻԿԻՆ, էջ 36 :

⁸ ԱՆԴ. էջ 7 :

⁹ ԱՆԴ. էջ 7 :

անուանում, որից եւ պարզ երեւում է, որ սա
պարզօրէն սարքեր էր նախընթաց «Մարդարեւարան»
նախագիցի՝

Այս մասին ցաւակցարար ոչ Վզաթմանդեղ
եւ ոչ Խորենացի ոչինչ չեն յիշում, եւ թէպէտ
Նազանդի հաղորդածը միանգամայն ստույգ է թվում,
մեծ, բայց դժուար է բացատրել, ինչու «Հանդիսա-
Նաւաբէլոյց» էր կոչվում այդ սրբավայրը, յատկա-
պէս որ առաքեալների Հանդիսա էր այդ եւ որի
նկարագրով հիմնումը:

Արդ՝ ինչ տեղեկութիւն ունի Զենոր որս
սրբավայրերի մասին: Նախ՝ «մեծ եւ սաւջին կամ
մայր եկեղեցեացն Հայոց» Ա. Արքայաթեանն սա-
մարը բոլորովին անձանօթ է նորան, որ անկարելի
է թողլ տալ, եթէ հեղինակը՝ արդարեւ, Վա-
ստուրշի օգնականներից լինէր եւ Տարօն գատօթի
ժամանակակից պատմադիր:

Յետպիտորիկ՝ «մեծ մարդարեւարան»-ը
կամ «վկայարան Ա. Յովհաննու», որ ինչպէս ան-
տանք, եկեղեցի էր միայն, — Զենորի գրութեամբ
«Իննականեան կամ Վլակայ վանքի և վախտած, որի
դպրութիւնը, որպէս եւ կոչումները հաստատուեա-
նածանօթ են թէ Վզաթմանդեղին, թէ Քաղան-
դին եւ թէ Խորենացուն, մանաւանդ թէ հակա-
կարծիքով՝ այդ կոչումները, յետ ժամանակի լինե-
լու են, վերջինս՝ Գլխի — հեղինակն բոլորովին
ոմն Զենք Ասոր — է վերագրում իրրեւ մականուն
(աւել անուն), որին Նաստուրիշ իրր թիւի միջի
այլոց հետք բերած էր Աետորիայից, ապաքն որի
դպրութիւնը, որպէս եւ իւր անունով պատմա-
թիւնը անյայտ էր մեր արմատահաստ պատմիչնե-
րին — մինչեւ Թ—ԺՎ. գործերը, հեղինակը, որ
անշուշտ նոյն Գլխի վանքի արեղաններից էր, ան-
պատճառ կամեցել է, որ վանքի հիմնադիրը ինչոր
Նաստուրիշ լինէր, իսկ իրենց նախորդը՝ առաջին

վանահայրը — Լուսաւորչին ժամանակակից եւ նորա մերձաւոր օգնականը, նաեւ պատմագիր Իննականեան տեղւոյն: Սակայն վանքը, որ անսովոր անուամբ Վլէ էր կոչվում արդէն, հեղինակի կարծիքով՝ իւր կոչումը անպատճառ իւր հիմնադրից պէտք է ստացած լինէր. պէտք էր սրբնաւաւ զործածական՝ Ասորի կամ Յոյն անուն տալ առաջին վանահայրը, իսկ Վլա կը նորոն մականուն կամ աւել անուն չինէլ: Իւր ահա Զէն-Ք անուան վերայ է ընկնում հեղինակի ընտրութիւնը՝ գուցէ Նիկիոյ ժողովի Ասորի հայրապետների ցուցակից հաւուած¹, որից առնուած են թվում ինձ՝ բաց ի դուրանից, մեր հեղինակի գրուածում յիշուած եւս չորս կրօնաւորների անունները. այն է՝ Ալեքս (քրեպիսկոպոս Խաւրացոյ ի Նիկիոյ ժողովին), Բէկտր (եպիսկոպոս ի Հաւ քաղաքէ), Գլէ (եպիսկոպոս Աղեքսանդրիայ), Տէմէ (ի Վիքիստրոնէ Գամրոյ): Զէն-Քի անունով յայտնի էր նաեւ Ս. Եփրեմի աշակերտներից մէկը:

Վերջապէս Բազմադի յիշած «Առաքելարանք» կամ «Հանգիստ առաքելաց», որ հեռու չէր «Մարգարէարան մատուռից», — Զենոբի գրուածում դարձեալ վնաս է դառնում, որ իբր թէ ինքը Լուսաւորչի հիմնեց, ուր եւ ամփոփեց, Զենոբի ասելով, Հռոմից իւր հետ բերած Աբրէ առաքելի եւ Ղալի աւետարանչի նշխարները՝ յանձնելով վանահայրութիւնը Զենոբի եղբոր Եղիշէի: սորա անունով եւ վանքը կոչուեց «Եղիազարու վանք», Տեսնենք, որքան ստոյգ է այս:

2. Լուսաւորչի ձեռքով Հռոմից Անդրէի եւ Ղուկասու առաքելոց նշխարները Հայաստան բերելու մասին, որքան ինձ յայտնի է, Զենոբի պատմութիւնն է առաջին յիշողը, եւ այն՝ տարբեր

¹ Աւետ-Բէր, կանոնք Նիկիայ մեծ ժողովոյն (Վե-
--րէր):

մանրամասնութիւններով. վեճերէն տպագիրը ունի այնպէս, ինչպէս զրուած է վերը. մի քանի ձեռագիր (ԺԻ. եւ ԺԼ. դարաւ), որպէս եւ Ուխտանէս՝ ունին ¹ . . . եւ խնդրեալ Ս. Պրիգորի (ի Ս. Տայրապետէն Հռոմայ) մասն ի նշխարաց Ս. Առաքելոց Պետրոսի եւ Պաւլոսի . . . եւ զահեակ ձեռն Մեդրէի առաքելոյն՝ Վսկաս Աւետարանչի մասին տպաւ լուծւ էն:

Զկամիմ այս աստիւ երկար քննադատութեան մէջ մտնել. պարզան միայն կը նկատեմ, որ այսպիսի մի կարեւոր եւ աստիճանաբար իրողութիւն հայ եկեղեցւոյ կեանքում, ինչպէս է Առաքելոց նշխարների Հայաստան տեղափոխումը, անկարելի է որ աչքիդ փակցնէին Վատթանդեղ կամ Խորենացի, մանաւանդ առաջինը, որ բաւական մանր նկարագրում է Տրդատի եւ Լուստուրջի Հռոմ գնացն ու վերադարձը եւ այնանպիսի բերած պարզեւները. — “բերեին զպարզեւս բերեալս անդուտին, զսոկին եւ զարծաթն եւ զպատուական կարաօին նաեւ զսոկի տպաս կոյսերն ի նոյն հանգիստ սրբոցն գնէին:” — Ինչ թիւում է, թէ առաքելոց նշխարների աւանդութեան աստիճանաբար կարող էր տեղի տուած լինել՝ ի միջի պլլոյ, նաեւ Բուզանդի “Առաքելարանը” կամ ² “Հանդիսա Վռաքելոց”, յիշատակութիւնը, որ հետզհետէ մշակուելով, թերեւս ոչ աստեղ պղպային աւանդութիւնների ազդեցութեան, սկզբում՝ զուգէ Զեհորի զրչի տակ, Մեդրէի եւ Վսկասոս նշխարներովն է սահմանափակուել եւ վերջը ուրիշներից ծա-

¹ Սեբեոսի. Վ. էջ 108. — Բար եւ նման Ուխտանէսին աւելի եւ “Դաւանդ թուղթը”, (տպ. Պոլիս, 1824, էջ 335). — Վերքոն (էջ 57) միայն “լուսաւոր ակունք”, է յիշում, զոր էր “տուեալ նմա (Ղեւոնդի) Հայրապետն Հռոմայ”, իսկ առաքելոց նշխարների մասին՝ երեւի խորենաջու ազդեցութեամբ, լուծւ է. — Կիւր-իւ (էջ 7, տպ. Ստեփան) անորոշ է յիշում. “մասն ինչ ի նշխարաց առաքելոցն եւ զահեակ ձեռն Մեդրէի առաքելոյն”,

² Սեբեոսի, էջ 639—636.

խացուել Պէտրոսի եւ Պօլոսի մասունքներովն եւս — Արդէն Հոսի ստէպ յիշատակութիւնը¹, ի դէպ թէ անդէպ, Զենոբի Պատմութեան մէջ եւ յատկապէս Պօղոս եւ Պետրոս առաքեալների նշխարներ չայայտատան բերելու աւանդութիւնը, որպէս եւ Առաջաւորաց պահոց Հռոմայ Սեղրեստորոս հայրապետից ընդունուիչն ու հաստատուիլը, իմ կարծիքով՝ յետ ժամանակի (Թ—Ժ. դարու) ազդեցութեան նշան համարելու է։

Գալով Եփեսոս անսւան եւ անձնաւորութեան, դա նոյն եւ մի ծագումն եւ վիճակն ունի՝ ինչպէս եւ Զենոբ։ Ի զուր չէ նոցա հարազատութիւնը։ Սակայն Եղիազար հասարակ կրօնաւոր չէ։ Նորան աշխարհից աշխարհ որոնում են, մարդիկ են ուղարկում նորա հետքից Երուսաղէմ, Հռոմ, Եգիպտոս։ Մինչդեռ իւր Զենոբ եղբայրը մերձաւոր օգնական էր Լուսաւորչին եւս եւ հեղինակ «Ասորոց պատմութեան», Եղիազար՝ Զենոբի ասելով, «դնայեալ էր ի Միջագետս Ասորոց վառ Բաբելոնի մէջ եւս Բաբելոնի մէջ», — որ ի հարկէ՝ դժուար է թոյլ տալ, քանի որ Աստուածաշնչի ասորական թարգմանութիւնը (եթէ դորա վերայ է ակնարկում հեղինակը) Գ. դարուց վաղ կատարուած էր արդէն։ Մանաւանդ որ այսպիսի մի հռչակաւոր գործի եւ թարգմանիչ կրօնաւորի մասին զլանում են որ եւ է տեղեկութիւն տալու եւ կեղեցական պատմագիրները։ — Եւ ինչով է վերջանում Տրդատի եւ Լուսաւորչի անդադար խոյզ ու խնդիրը եւ անյապ փափագը Եղիազարին Հայաստան կոչելու։ Նա վանահայր է նշանակվում մի վանքի՝ իւր գործունէութիւնը բոլորովն անյայտ մնալով տահմային պատմութեան։

Ինչպէս ասացի, Զենոբ եւ Եղիազար վիճակակից են։ Գլակայ վանքի մօտ կար ի հնուց Ղա-

¹ Հմտ. Զիւ-բ. էջ 11, 13, 16, 17, 23, 24, 49.

մանչական գործունեութիւնը: Տէֆֆէ-ն անունը հեղինակը կամ Նիկիոյ ժողովի ցանկից կարող էր առած լինել, ինչպէս ասացի վերը, եւ կամ թե-րեւս մի կերպ իմացած համանուն գիտնական Արի-անոսեան աւագերէցի մասին, որ ջերմ հետեւող էր Որոգինէսի եւ հմուտ Ս. Գրոց մեկնութեան, ինչպէս աւանդում է Սոկրատ (Լ. 6), թէեւ այդ անձը Լուսաւորչից բաւական ուշ պէտք է ապրած լինի:

4. Ի վերջոյ անցնելով Զենորի Առջնիկ, այստեղ եւս նկատում ենք անհաւատի եւ անսեղի կէտեր, որոնք մատնում են նորա բանաբա-ղութիւնը:

Դախ՝ ինչ կը նշանակէ հեղինակի այսպիսի միամիտ խոտոսվանութիւնը՝ — «Եւ դուք մի աղար-տէք զսակաւ Պատմութիւնս, կամ թէ Ագ-Պապէ-ն» զայդ ոչ յիշէ, զի ես յառջնի գրեցի քան գնա՞ր: — Կարելի է արդեօք թոյլ տալ այսպիսի մի անհեթեթ երեւոյթ, որ աւելի վաղ մատենագրողը իրենից յետոյ հեղինակոյի մասին վկայէր: Այս՝ յետնոց բնդմիջարկութիւն կամ աղաւաղումն չէ, ինչպէս կարծեցին Հ. Գ. Զարբանապետն¹ եւ Լան-դլուա². այդ պատճառաբանութեան վերայ են հի-մնուած Առաջաբանի յաջորդ սողերը մինչեւ նորա վերջը. մանաւանդ որ սոյնպիսի մի դիտողութիւն անում է հեղինակը նաեւ Չորդ երեսում. «... Որ-պէս Ագաթանդեղոս պատմէ զայսսսիկ», որից դար-ձեալ պարզ է՝ որ հեղինակը լաւ ծանօթ է Ագա-թանդեղին: Այդ ծանօթութիւնը՝ իբրեւ բանա-բաղութիւն, մենք արդէն ցոյց տուինք վերը՝ հա-մեմատութիւնների շարքում:

Յետ այնորիկ՝ ինչպէս պէտք է հասկանալ հեղինակի ասածը. «եւ որ զթագաւորաց ժամա-

¹ Պատմ. հայերէն Դպր. Բ. տղ. էջ 217:

² Collection, I, 336.

նակն շղթանի, վասն զի Ս. Գրիգոր ոչ հրամայեալ
այլ ինչ աւելի գրել քան զհայցուածն ձեր. մո-
նաւանդ զի պատշաճ համարեցաւ դարձակունի եւ
զքաջ թաղաւորացն դիւր իշխել Կոնս-
տանդնուպոլսոյ գրել, զոր ինքն ա-
նուանեալ . . . Բարոյ Պատմութիւնն — Հարկ
կար արդեօք տարակելա՞ թէ Կոնստանդնուպոլսոյ մո-
նաւան շղթանի. ո՞վ էր հեղինակից այդ պատշա-
նդը. Պարսկէ, որ նա՞ ծանօթ լինելով Բղամի-
գեղին, տեսել էր եւ գիտէր, որ նա թաղաւորների
մասին էր պատմում (Բրտանան, Խոսրով, Բրտա-
նի, Տրդատ, Կոստանդիանոս) եւ այս ստղերը գրում
է նորա պատմութեան աղբակցութեան ներքոյ՝ տն-
դիտակցաբար. Կոնստանդիանոս չէր այդ Կարճակունի
քաջ թաղաւորացի թիւը, որ Կոստանդիա պատ-
շաճ համարել Կոնստանդնուպոլսոյ, եթէ ոչ դար-
ձեալ նոյն Բղամիգեղ. Կոնստանդիանոս չէր
տան Կոնստանդնուպոլսոյ. — եթէ կար այդպիսի մի Կոն-
(Պատմութիւն) թաղաւորացի, միթէ չէր կարելի
ամբողջապէս արտադրել նորան եւ տարակել Բարի
կրօնաւորներին Կոնստանդնուպոլսոյ. հետ մի-
ասին, — զորք ինչ տոբեւ՝ Կոնստանդիանոս
վերջը (էջ 39) յիշած հեղինակի անարդ ակնար-
կութիւնն եւս — Կոնստանդիանոս (այն է՝ Գրիգորի
Կեսարիայի վերադարձից, Գիսանէ եւ Գեմետր
կոռքերի կործանումից եւ Կոնստանդնուպոլսոյ հի-
մնարկութեանց յետոյ) զայն իշխելու պէտք
մինչեւ դարձեալ կրկին զառնայ պատմութիւնն ի
Տարօն . . . — Կարդ յոյց է ապիս, թէ Զենոր
միայն Բղամիգեղն ունէր ի նկատի. Բրդարեւ
սա Կոնստանդիանոս — իւր ճշմ. զիտից (611 Ե-
րեսից) սկսած — աւանդում է այն անդրերը, որ
բաց է իշխել Զենոր, ի հարկէ զիտմամբ, իւր Պատ-
մութեան մէջ. — Կոնստանդիանոս վերադարձը Կոն-
ստանդնուպոլսոյ, Կոնստանդիանոս հայրապետի թուղ-
թը (որ Բղամիգեղն Կոնստանդիանոս թուղթ ուն

Պատասխանի՞ն է կոչում), Տրդատի, արքունեաց, նախարարների և զօրքի մկրտուելը, եկեղեցական և դպրոցական բարեկարգութիւններ, Լուսաւորչի առանձնանալը, Ռատակէսի եպիսկոպոս Եւ փոխանորդ կարգուելը, Այնուհետեւ ՃԻԵ զլիւից (645 երեսից) Զենոբ «դարձեալ կրկին դառնայ՝ Ազաթանգեղի օղնութեան իւր երկրորդ Պատճենի համար (էջ 40), որը, ինչպէս և Ազաթանգեղի ՃԻԵ զլուիւր, սկսվում է Կատանդիանոս Կայսեր պատմութեամբ:

Աւերջապէս ինչո՞ւ Զենոբի գրած թուղթը Լուսաւորիչ «Ասորաց Պատմութիւն» պէտք է նշուանէր, քանի որ այդ լոկ թուղթ էր միայն Ասորի եպիսկոպոսներին՝ Հայաստանում կատարուած մի քանի անդգրների մասին:

Եզրակացութիւն:

Իդոր մինչև այժմ առաձներիցս կարելի է եղբակացնել:

Ա. Զենոբի Պատմութեան հեղինակը անտարակցա ծանօթ էր Ազաթանգեղի, Բուզանդի, Խորենացու նմեւ Սեբէոսի գրուածքներին. ապա ուրեմն նա կարող էր ապրած լինել ոչ չ-ոչ ոչ է. դարը, և ոչ մի կերպ Դ. դարու հեղինակ լինել, մանաւանդ թէ Լուսաւորչին մերձաւոր անձն:

Ենթագրել ընդհակառակը, այսինքն, թէ՛ Զենոբի Պատմութենից են փոխ առել յիշեալ մատենագիրները, — բացի սոցա Բեթ-Նիւնից Զենոբի մասին, որ շատ կարեւոր ապացոյց է, և միւս կողմանէ՝ Ժեդ-Գ-ը՝ Վիյ-Նիւնից իրար զոյու-թեան մասին, — սոցա գրուածքներն ևս Նշ-Գ-ն ու Բեթ-Նիւն են կազմում պատմուող նիւթի

¹ Հմտ. Զենոբի Խորագիրների հետ, էջ 7, 9, 40:

մասին եւ տրամաբանական կապով կապում նոյն պատմութեան զանազան մասերը: Մինչդեռ Ձե- նորի պատմածը հ-դ - չ-դ է, պատառ պատառ եւ նկատելի կերպով ամբողջութենից քաշած, հանած՝ մուրացածոյ չ-դ է, որոնք միայն արուեստապէս՝ նաեւ բանազրօս կերպով կցուած են իրար հետ, ինչպէս տեսանք վերը՝ համեմատութիւնների մէջ:

Բ. — Այն կէտերում, ուր Ձենոր Գ-րէից կամ «նհ-մ-յ» է իւր իսկական աղբիւրներին, նա կամ ազգային եկեղեցական յետին աւանդու- թիւններին աղօտ արձագանգ է, եւ կամ առաւել եւս՝ դիտմամբ անհամաձայնութիւններ է առաջա- ցնում իւր իսկական աղբիւրներին շնամնուելու, ուրեմն եւ իւր մուրացութիւնը քողարկելու նպա- տակով:

Գ. — Ինչ-ինչ կամ Գլխ-յ լն-դ առան- ձին խնամքի եւ ուշադրութեան արժանացած լինելով հեղինակի կողմից, նա ամէն կերպ ջանք է անում սորա հնութիւնը մինչեւ լուսաւորիչ եւ Տրդատ հասցնել, որպէս եւ լն-դ կալուածների որոշակի նշանակուած սահմանները անպատճառ. Հայաստանեայց եկեղեցու առաջին հիմնադիրներից հաստատուած տեսնել, — որ հակառակ է արժա- նահաւատ աղբիւրներին:

Դ. — Թշնեքի շորս Պատճենները շինուած են նմանութեամբ շատ այդպիսի դրուածների, թէեւ բաւական անհմուտ:

Ե. — Ձենորի անուամբ «Ասորոց Պատմու- թիւնը» նախընթաց փաստերի հիմամբ լն-դ-ից համարելու է, որպէս եւ «Ձենոր» կոչումը՝ ինչ- — անշուշտ Դ. դարուց բաւական ուշ կազմուած:

Ձ. Վերջապէս յետ մղելով Ձենորի Պատ- մութիւնը Դ. դարից դէպ ի Ե.-Թ. դարը, — կարող ենք մատնանիշ լինել եւ այն հեղինակի

¹ Օրինակի համար՝ համեմատե՛ «Ձգօնի», սկզբում Ձլ բերած Յակոբին սկզբած լուսաւորչի թուղթը:

Էջ 48, տող 21 սուղացնելու է.

Մեծիկն Ներսիսի պատմութեան մէջ եւս մի
քանի օրինակներ յիշում են Սեփե- տնունով
Վ. Եւսեպ Նահապետ, որ տնչուչտ Գ. դարու վերջերին
պէտք է վերաբերուի: (Սեփե, Զ, էջ 53.)

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Ա. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ ԼԵՀԱՀԱՅՈՑ ԴԱՏԱՄՏԱՆԱԴՐՈՅՆ	Փր. 1.25
Բ. ԱԶԳԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱԶՆՈՒԱԿԱՆ ՋԱՐ- ՄԱՆ ՏԻՒՋԵԱՆՑ	Փր. 1—
Գ. ԱՆԱԹԱՆԴԵՂՈՍ ԱՌԻԴՈՐԴԱՅ ԱՍՈՐԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒ- ԹԻՒՆ ԱՊԱԹԱՆԴԵՂԵԱՅ ԳՐՈՑ Փր. 1.25	
Դ. ԱՐԵՒԵՂԵԱՆ ՀԱՅՔ Ի ՊՈՒՔՈՎՅԱՆ Փր. —.85	
Ե. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ ՍՏՈՅՆ-ԿԱ- ՆԻՍԹԵՆԵԱՅ ՎԱՐՈՒՑ ԱՂԵՋՄԱՆ- ԴՐՈ	Փր. 3.—
Ջ. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՓՈՔՐ ԱՄԻԱ Փր. 1.—	
Ը. ԱՄԱՌՈՆԱՅԻՆ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՑ ԿԷՊ Ի ՀԱՅՍ	Փր. 1.25
Ը. ՆՈՐԱԴՈՅՆ ԱՂԲԵՐՔ ՄՈՎՍՍԻՍԻ ԽՈՐԵ- ՆԱՑԻՈՑ.	Փր. 1—
Թ. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԼՐԱԴՐՈՒԹԵԱՆ Ա. ՀՏՐ	Փր. 2.50
Ժ. ԴՆՆՈՒԹԻՒՆՔ ԳՐՈՑ ԴԱԽԻՆ ԱՆ- ՅԱՂԽԻ	Փր. 1.25
ԺԱ. ՀԱՅՔ ՅԵՂԻՍԱՐԵԹՈՒՊՈՂԻՍ ԴՐԱՆ- ՍՈՂՈՒԱՆՈՑ Ա. ՀՏՐ.	Փր. 4.50
ՅԲ. ԶԵՆՈՐ ԴԱՄԱ	Փր. 1.—